

252
Л. С. Романченко

Куліш—біограф і критик Тоголя

Ромен, 1943.

Праця кандидата філологічних наук І. С. Романченка

РЕЗЮМЕ.

Юнацьке захоплення творчістю Гоголя переростає згодом у Куліша у наслідування і глибоке студіювання життя і діяльності великого російського письменника-сатирика. 1854 року випускає Куліш „Опыт биографии Н. В. Гоголя“, а через два роки 2-хтомну велику монографію: „Записки о жизни Н. В. Гоголя“. Перша біографія Гоголя здобуває велику популярність і високу оцінку М. Г. Чернишевського. 1857 року Куліш видає перше наукове (для того часу) шоститомне видання творів М. В. Гоголя. Присвятив Куліш авторові „Вечеров на хуторе близ Диканьки“ і ряд літературно-критичних статтів, в яких порушував актуальну проблему виборювання реалістичного зображення української теми в літературі. Публіцистична скерованість і полемічна пристрасність статтів Куліша не завжди йшла в парі з об'єктивною і історичною правдою. Куліш-критик в основному очищає реалістичну літературу від гіперболізованої „сміховини“ і пересад романтизму.

ZUSAMMENFASSUNG.

Die jugendliche Begeisterung für Gogols Werke geht bei Kulisch mit der Zeit in Nachahmung über und veranlasst ihn, zugleich das Wirken des grossen russischen satirischen Schriftstellers eingehend zu studieren. Im J. 1854 gibt Kulisch seinen „Versuch einer Biographie von N. W. Gogol“ und nach zwei Jahren eine zweibändige Monographie über Gogol: „Mitteilungen über N. W. Gogols Leben“ heraus. Die erste Biographie Gogols gewinnt grosse Popularität und deren Wert wird von M. G. Tschernyschewskyj sehr hoch beurteilt. Im J. 1857 veröffentlicht Kulisch die erste für jene Zeit wissenschaftliche Ausgabe von Gogols Werken. Dem Verfasser der „Abende im Meierhof bei Dykanka“ hat Kulisch auch eine Reihe seiner literarisch-kritischen Aufsätze gewidmet, in denen er das aktuelle Problem der bisherigen Bestrebungen, das dem ukrainischen Leben entnommene Thema realistisch in der Literatur zu behandeln, aufwarf. Die publizistische Einstellung und die polemische Leidenschaftlichkeit der Aufsätze von Kulisch stand nicht immer im Einklang mit der objektiven und geschichtlichen Wahrheit. Dessenungeachtet aber macht Kulisch als Kritiker im Wesentlichen die realistische Literatur von der bis auf die Spitze getriebenen „Komik“ sowie von allen Überreibungen des Romantismus frei.

Куліш—біограф і критик Гоголя

„Я бачу теж багато вартостей у письменника, що підписує під своїми творами ім'я Куліш. Барвистий стиль і велике знання звичаїв України говорять про те, що він міг би чудово написати історію цієї землі. Він міг би ще з більшим успіхом написати живі статті для альманаху і в них розповісти про звичай колишніх часів...”

М. В. Гоголь.

I.

Кращі сини українського народу завжди вели нещадну боротьбу з національним гнітом Російської царської системи.

В цій борні зростала, розвивалася і міцніла українська культура, література, мистецтво. Виборюючи собі право на існування, українська культура впливала на російську культуру, літературу. Так з'явилася в російській літературі **українська тема**, що стала історико-культурною і літературною проблемою на довгий час. З появою романтичного напрямку акцентується увага в російській літературі на вивченні і використанні української етнографії. При чому виробився, особливо в дворянських колах, погляд на українське минуле, як на сховище потішальних сюжетів для письменників і читачів. Сприяла цьому, до певної міри, і „сміховина на панський кшталт“, як назвав Т. Г. Шевченко „Енеїду“ Котляревського. Треба було з'явитися Т. Г. Шевченкові, щоб нанести нищівного удару епігонам травестованої „сміховини“ в літературі і в побуті. Неабияку роль консервації „сміховини“ в російській літературі відіграв М. В. Гоголь ранніми своїми творами. І треба було з'явитися П. Кулішеві, щоб взяти на себе певне посередництво між російською і українською культурами і сприяти занепаду потішальної „сміховини“ та народженню реалістичного

відтворення України в російській і українській літературах. Найкраще це проявилось в працях П. Куліша про М. В. Гоголя, яскравого виразника української теми в російській літературі.

II.

Найбільш активна громадська і літературна діяльність П. О. Куліша, цієї багатогранної постаті в українській літературі (поет, прозаїк, белетрист, публіцист, етнограф, історик, літературний критик, перекладач, громадський діяч), припадає на кінцевий період існування кріпацтва. Постать П. О. Куліша, як в дзеркалі відбила в собі всі складності переходової доби. Автор „Чорної Ради“ кидався на всі боки, щоб знайти своє місце в бурхливий період скасування кріпацтва, коли вся увага була віддана майже виключно селу і селянству.

Куліш в боротьбі з русифікаторською тенденцією міста апелює до селянства, як до невичерпної скарбниці, насамперед, моральної сили. Український нарід стає для Куліша великою школою життя, і автор повними жменями черпав з цієї школи свій ентузіазм і енергію, закликаючи українську інтелігенцію служити національно-визвольній ідеї українського народу. Довелося Кулішеві зазнати чимало прикростей і від царського уряду і від суспільства. Ніякі переслідування не зломали потенціальної сили Куліша. Невсипучий громадсько-культурний діяч, П. О. Куліш все своє довге життя виборював реалістичний напрямок в українській літературі. Об'єктом для цієї почесної і надзвичайно-актуальної ідеї Куліш обрав найпопулярнішого письменника, автора „Вечорів на хуторі біля Диканьки“.

Пантелеймон Олександрович Куліш вперше познайомився з творами Гоголя ще гімназистом Новгород-Сіверської гімназії. У своїй автобіографії Куліш пише: „Скоро після того попались їм (гімназістам, в тому числі і Кулішеві—Ів. Р.) у руки перші повісті Гоголя, і велика була радість з того читання. Усяке слово пам'ятали вони — де яке сказав Гоголь“¹⁾. Це було юнацьке захоплення новим подувом в літературі. Куліш-гімназист любить однаково Гете, Шіллера, Пушкіна, Гоголя, захоплюється прозою Квитки-Основ'яненка. Коли ж потрапила Кулішеві до рук

¹⁾ „Правда“, Львів, 1869, № 4, стор. 45.

квизка М. Максимовича „Украинские народные песни“ (1834), то перечитані твори російських і українських письменників сприймалися уже в іншому аспекті. Молодий Куліш віддав перевагу етнографічно-реалістичним творам. Опіночним критерієм для Куліша з'явився реалістичний етнографізм. Пісні М. Максимовича і повісті Гоголя сприяли розвитку національної свідомості у Куліша.

Трохи згодом Куліш, перебуваючи студентом Київського Університету, підпадає під безпосередній вплив свого професора, славного етнографа, видавця і редактора альманахів „Киевлянин“—М. Максимовича, який скеровує увагу Куліша на збирання етнографічного матеріалу.

Не малий вплив на свідомість Куліша мав і другий професор Київського Університету, вихованець гуртка Станкевича, дослідник Вальтер Скотта—В. Красов¹⁾, що, будучи гегельянцем в кращому розумінні цього слова, пропагував з кафедри думку про народність, як доконечну умову всякого великого поета.

З благословіння М. Максимовича в альм. „Киевлянин“ за 1840 і 1841 р.р. з'являються перші твори молодого етнографа Куліша („О том, отчего в местечке Воронежех выдох Пешевцов став“, „О том, что случилось с казаком Бурдюгом на Зеленой Неделе“, „Огненный змей“, „Коваль Захарко“²⁾).

На всіх цих творах Куліша лежить певний відбиток захоплення творами Гоголя і особливо повістю „Страшная месьť“. В оповіданні „О том, что случилось с казаком Бурдюгом на Зеленой Неделе“ фантастика в поєднанні з народним побутом подана в гоголівському аспекті. Вплив Гоголя позначився не лише на ранніх творах Куліша. Залежність Куліша від Гоголя відзначив ще Тургенев.³⁾

Не можна сказати, що перші творчі кроки Куліша знайшли в критиці прихильну оцінку. Особливо гостро засудив Кулішеву „Повість об украинском народе“ російський критик Белінський.⁴⁾

¹⁾ Шурат, В. Філософічна основа творчості Куліша. Львів, 1922.

²⁾ „Киевлянин“, 1840, кн. I, стор. 205—228 і 1841, кн. II, стор. 181—188; „Москвитянин“, М., 1843, ч. I, № 1, стор. 132—140.

³⁾ Письма И. С. Тургенева к Н. А. Некрасову. „Русская Мысль“, 1902, кн. I, стор. 116.

⁴⁾ Аннепков П. В. и его друзья, 1835—1885. Вид. Суворина, 1892, стор. 604.

Основним аргументом критичних зауважень Белінського було обвинувачення Куліша в незнанні життя селянина, мужика. На думку Белінського, щоб змалювати життя селянина, треба вловити ідею простого мужицького життя, і „тогда в нем не будет ничего грубого, подлого, плоского и неразумного“¹⁾. Белінський підкреслював, що саме Гоголь „вловив“ цю ідею і що „Вечера на хуторе близ Диканьки“ є зразок змалювання простого життя на Україні. Треба думати, що ці несправедливі критичні зауваження Белінського про Куліша, про „Вечера на хуторе близ Диканьки“, як і про всю українську літературу, дали поштовх Кулішеві до більш ретельного студіювання етнографічного матеріалу, щоб пізніше довести хибність і тенденційність суджень Белінського так про українську літературу, як і зокрема про ранні твори М. В. Гоголя, де подано не „зразкове“, а фальшиве змалювання українського побуту.

Виступати Кулішеві проти поглядів Белінського було на той час не зовсім безпечно. Громадська думка була наелектризована ідеями Белінського і прощала йому навіть різні ляпсуси та парадокси. Тому Куліш не спішив, збирав матеріал, шукав собі спільників.

III.

Під час своїх етнографічних подорожів по Україні П. Куліш познайомився з польським письменником, істориком, значним знавцем історії України, автором багатьох історичних творів з життя України—Михайлом Грабовським. Відомо, що Куліш писав свою поему „Україна“ в селі Олександрівці, Чигиринського повіту, в маєтку М. Грабовського²⁾. Новий знайомий привабив Куліша своєю ерудицією, поглядами на історію, на етнографію. Зустрічі Куліша з Грабовським супроводжувалися тривалими бесідами, диспутами, обміном знаннями. „Грабовський розумна і ясна голова... багато розказав мені про наше минуле, що нам, наддніпрянцям, і не снилося“—писав Куліш в листі до Юзефовича 31. VII 1843 року³⁾. В рукопису „Около полу-столетия назад“ Куліш писав: „Знайомство з Михайлом Грабовським, від нього вже з Свідзинським, Руліковським, повело мене до документального вивчення нашого україн-

¹⁾ Белінский В. Г. Собр. сочин., т. VI, стор. 305.

²⁾ Листування Куліша з Крашевським. „Народ“, (Львів), 1892.

³⁾ „Киевская старина“, 1899, т. XLI, № 1, стор. 188.

ського минулого, без чого, я ніколи б не зрікся від наших літописних вигадок⁽¹⁾). Український Вальтер Скотт, як називав Куліш Михайла Грабовського, найбільш спричинився до прищеплення авторіві „Орісі“ принципу етнографічного реалізму в підході до оцінки художніх творів.

Період знайомства Куліша з Грабовським—період найбільш інтенсивної творчої праці нашого письменника. Куліш написав „Михайла Чернишенка“ (1842), розпочав „Чорну Радугу“, збирає матеріал для „Истории малороссийских фамилий“; подорожує по Україні і збирає історичні і етнографічні матеріали; працює в комісії по розбору давніх актів. „Никакое количество материалов не обременит меня. Пламенная любовь к моей родине будет одушевлять меня при моих занятиях и даст мне силы преодолеть всякий труд, возможный для человека“—писав Куліш 1843 р.⁽²⁾

Одноразово з цією кипучою, невтомною творчою працею, Куліш особливо цікавиться продукцією Гоголя, стежить за всіма думками про Гоголя, збирає праці авторитетних осіб про творчість Гоголя.

В 1843 році Куліш посилав М. Грабовському два томи творів Гоголя і просить дати свої зауваження про творчість письменника. М. Грабовський незабаром надіслав відповідь, яку Куліш опублікував в „Современнике“ з своєю передмовою. „Третий том,—читаемо ми в листі Грабовського до Куліша,—так же мне понравился. Не могу согласиться с вами, чтобы Гоголь сбился с своей дороги, перестав брать материал для повестей из жизни малороссийской. Видно, что это явление естественное и необходимое. Главное важнейшее свойство таланта Гоголя есть тонкая наблюдательность (розрядка Грабовського) и сильное уразумение поэзии действительности. Это свойство сопутствует ему верно на жизненной дороге, переносит он его с собою всюду, и как в последнее время потерял из глаз родную свою Малороссию, то изучает и изображает предметы чужие,—что, конечно, имеет менее привлекательности для его земляков, однако ж это не есть добровольное свращение таланта с надлежащей дороги“⁽³⁾

¹ Рукописний відділ Академії Наук (Київ).

² „Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад“. Сочинения П. Кулиша. Киев, 1843, ч. III, стр. 215.

³ „Современник“, 1846, т. XL, № 1, стор. 49—61.

Трохи далі М. Грабовський висловлює думку, що Гоголь, як художник, більш вправний в творах не з української тематики. „Я радуюсь,—писав М. Грабовський,—що он вийшов из круга предметов малороссийских и вы меня в том простите... Судя по „Тарасу Бульбе“, — это не род Гоголев... повесть весьма слабая... и кто не знал бы прочих сочинений Гоголя, тому она не дала бы о них никакого понятия, или же дала бы понятие самое ложное... Взявши же для сочинения предмет из исторического минувшего, он в первый раз создавал по воображению рисунок и колорит, бился без дороги и делал погрешности на каждом шагу. Одним словом повесть его „Тарас Бульба“ принадлежит к числу тех созданий, которые — ни поэзия, ни история“.

На думку Грабовського „высокий род исторического романа, чад нашего века, есть произведение глубокой учености... Из нескольких общих мыслей, выраженных в „Тарасе Бульбе“, видно, что Гоголь ошибочно понимает историю Малороссии, даже самое происхождение украинского народа и казачества... Характеры действующих лиц, даже „Тараса Бульбы“, тоже плохо выдержаны и ненатуральны: странный, однако ж справедливый упрек тому Гоголю, который в этом отношении является таким несравненным художником, когда возьмет для повести сюжет из обыкновенной жизни“¹⁾.

Листування Куліша з Грабовським дає можливість усвідомити погляди обох діячів про творчість Гоголя. Коли думки Грабовського і Куліша про ранні твори Гоголя з української тематики були розбіжні, то погляди на історичну повість „Тарас Бульба“ були майже тотожні. Жанр історичного роману, за твердженнями Грабовського і Куліша, мусить відповідати історичній правді, бути твором глибокої вченості. Говорячи про „Тараса Бульбу“ Куліш писав, що Гоголь, випускаючи 2-е видання своєї повісті „вчитався в українську старовину“ більше, але до правдивого змалювання „обычаев козацких“ письменник не дійшов. Так думав Куліш в 1843 році і особливо цю думку пропагував в 50-х і на початку 60-х років.²⁾

1847 рік вписав в біографію Куліша нову і досить сумну сторінку. Письменника за участь в Кирило-Мефодіївсько-

¹⁾ Там-же.

²⁾ „Основа“, 1861, Вересень, стор. 56-68.

му братстві загнано до Тули і заборонено заробляти „пером шматок хліба“. Куліш приголомшений, принижений перебуває на засланні, але зв'язку з літературним життям країни не втрачає. Листування Куліша цього періоду свідчить, що постать Гоголя продовжує цікавити його. Найвиразніше це звучить в листуванні з О. М. Бодянським. „Щастя твое, — пише Куліш до О. М. Бодянського, — що ти своїми працями приманив до себе і самого Гоголя: багацько можеш зробити нам усім добра, нашіпиговавши його святою старо-світчиною нашою. Коли ласка, напиши, добродію, до мене, як тобі тепер здався той чудний та дивний козарлюга? Що він робить, або має робити? Чи не покинув навіки своєї України“.¹⁾

В рік смерті Гоголя П. Куліш відгукується цілим рядом праць про Гоголя. Коли Кулішеве авторство брошури „Несколько слов о Гоголе“ ще не доведено, то стаття „Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя“ безперечно належить перу П. Куліша. В цій статті Куліш вперше знайомить читачів з цікавими подробицями дитинства Гоголя, його шкільного життя в стінах Ніжинського ліцею, вперше зазначив на деякі літературні спроби письменника ще в Ніжинський період його життя, вперше дав ряд цікавих і невідомих фактів з життя Гоголя-юнака.

Вперше Куліш подав українське оточення молодого Гоголя: „Васильевка... сделалась центром общности всего околотка. Гостеприимство, ум, красноречивая говорливость и редкий комизм хозяина (батяка Гоголя, автора двох українських п'єс, доморослого актора і режисера—Ів. Р.) привлекали туда всех близких и далеких соседей. Тут же бывали настоящие „вечера на хуторе“, которые Гоголь поместил по особенному обстоятельству возле Диканьки; тут то он видел этих оригиналов и деревенских франтов, которых изобразил потом в своих несравненных предисловиях к повестям Рудого Панька“.²⁾

При чому вже і в цій першій статті, написаній під свіжим враженням звістки про смерть Гоголя, Куліш високо цінить всю творчість Гоголя, в тому числі і ранні твори письменника, вбачаючи майже цілковиту відповідність українських повістей Гоголя до картин української дійсності. „Надобно быть жителем Малороссии, или лучше сказать

¹⁾ „Киевская старина“, 1898, №2, стор. 297.

²⁾ „Отечественные записки“, 1852, т. LXXXI, апрель, стор. 189—201.

малороссийских захолюстей, лет тридцать назад, чтоб постигнуть, до какой степени общий тон этих картин верен действительности. Читая эти предисловия, не только слышишь склад речей и голоса, которыми они говорили, но видишь лица собеседников и обоняешь напитанную запахом пирога со сметаной, или благоуханием согов, атмосферу, в которой жили эти прототипы гоголевской фантазии. Вообще в первых своих произведениях Гоголь нарисовал много, что окружало его в детстве, почти в том виде, как оно представлялось глазам его".¹⁾

Проте, всеж Куліш вважав за потрібне вже на світанку своєї критичної діяльності зауважити, що автор „Ревізора“ і „Мертвих душ“, як художник стоїть значно вище за автора українських повістей: „Здесь (себто в українських повістях—Ів. Р.) он дитя, невольно высказывающийся в своей наивности; там же муж, беспристрастный, вследствие высших соображений, выражающий поэтические истины".²⁾

Згадувана стаття Куліша викликала цілий ряд відгуків в пресі. Найбільш похвально оцінив рецензент „Современника“, додавши деякі поправки біографічного характеру.³⁾

Успіх статті про Гоголя дав авторові можливість ближче увійти в коло прихильників і друзів Гоголя, дав поштовх до дальшого студіювання біографічних матеріалів про автора „Ревізора“. Великою перешкодою до цього стає те, що Куліш, повернувшись із заслання, ще деякий час не мав дозволу друкуватися і тому свої твори, боячись перлюстрації, вигадуючи різні ситуації, примушений був випускати під криптонімом „Николая М.“—свого тульського знайомого Миколи Макарова. „А про рудого Панька Макаров написав, та вряд чи дозволять тут у нас, бо кажуть—годі вже вам балакати про того навісного пасічника“,—писав Куліш Бодянському 14. XI. 1852 р.⁴⁾

В листі до того ж адресата від 3. II. 1853 р. Куліш знову приховує своє авторство. „Ну от тобі і про рудого Панька надруковано у другій книжці „Отечественных записок“. Прочитай за одним заходом і кінець „Однорога“ мого приятеля та й скажеш, чи гарно, чи може покепкуєш

¹⁾ Там же, стор. 190.

²⁾ Там же, стор. 191.

³⁾ „Современник“, 1852, №10, стор. 141—148.

⁴⁾ „Киевская старина“, 1893, II, стор. 300

Та не дуже кепкуй, бо тут багацько дечого немає, що було написано в того „козарлюги“.¹⁾

В листі до І. С. Аксакова від 9. III. 1853 р. Куліш уже потроху розкриває свою належність до праць Миколи Макарова: „Письмо ваше, почтеннейший Иван Сергеевич, так наказало моего приятеля, автора статьи о Гоголе, за его грубую опрометчивость, как только кто бы то ни было мог этого желать. Он торжественно просит прощения у вас и у вашего почтеннейшего семейства. Проводя в вашем доме незабвенный для него вечер, он не думал ни о материалах для биографии Гоголя, ни о возражениях на статью Данилевского.“²⁾

Это было следствием последней вечерней беседы его с О. М. (Бодянским). Требование ваше вполне законно, и если автору такой статейки, о которой вы упоминаете, удастся написать порядочную биографию Гоголя, то он почтет приятным долгом сообщить вам ее в рукописи и просить вашего позволения упомянуть в ней о том, что сколько нибудь касается вас и вашего семейства“³⁾

З листування Аксакова, Бодянського і Куліша довідуємося остаточно, що авторство статті „Выправки некоторых биографических известий о Гоголе“ належить П. Кулішу. Названа праця виявляє Куліша, як досить обізнаного з подорожницями життя Гоголя. Куліш в цій праці проголошує, що він „Считает своей обязанностью заблаговременно осведомить“⁴⁾ Гоголя від усяких спроб фальсифікації. Одноразово Куліш звертається з закликом до всіх знайомих Гоголя допомогти йому в його праці над складанням великої біографії Гоголя.

IV

Після тульського заслання Куліш переїздить до Петербурга, відновляє свої знайомства серед літературної громадськості, сподівається посісти певне місце в літературному рухові того часу, підносить клопотання про надання йому чину, просить уряд зняти з нього заборону писати. Проте, в підвищенні йому чину царський уряд відмовив.

1) Там же, стор. 301.

2) Мова йде про статтю Г.П. Данилевського „Хутор близ Диканьки“, надруковану в „Московских ведомостях“, 1852, №124. Куліш гостро засуджує цю статтю.

3) „Русская старина“, 1904, т. 120, стор. 695.

4) „Отечественные записки“, 1853, т. LXXXVI, кв. П, стор. 109—121.

заборону писати не зняв. Невдача ця хоч і приголомшила Куліша, але не розхолодила активності до літературної праці. Куліш цілком віддається справі збирання матеріалів про Гоголя. „Меня сильно занимает биография Гоголя и пределы ее раздвигаются все более и более“ — пише Куліш до Білозерського (26. IX. 1853 р.)

Дійсно Куліш зібрав багато матеріалу. Допомогли йому в цьому Аксаков, Максимович і особливо Марія Іванівна Гоголь. Аксаков дає Кулішеві, як біографу, цілу програму дій: „Биография Гоголя,— пише С. Аксаков,—заключает в себе особенную, исключительную трудность, может быть единственную в своем роде. Натура Гоголя лирически-художническая, беспрестанно умеряемая христианским анализом и самоосуждением, приникнутая любовью к людям, непреодолимым стремлением быть полезным, беспрестанно воспитывающая себя для достойного служения истине и добру, такая натура—в вечном движении, в борьбе с человеческими несовершенствами—ускользала не только от наблюдения, но даже иногда от понимания людей, самых близких к Гоголю... Гоголя, как человека, знали весьма немногие. Даже с друзьями своими он не был вполне, или, лучше сказать, вовсе не откровенен. Он не любил говорить ни о своем нравственном настроении, ни о своих житейских обстоятельствах, ни о своих делах семейных“.

Трохи далі Аксаков наголошує: „Да не подумают, что Гоголь менялся в своих убеждениях: напротив, с юношеских лет он оставался им верен, но Гоголь шел постоянно вперед: его христианство становилось чище, строже.“¹⁾

Не можна сказати, що погляди Аксакова на Гоголя Куліш поділяв цілком, але й не був вільний від деяких концепцій Аксакова. Цього не заперечував і Куліш, говорячи, що він в поглядах на Гоголя був „камертоном“ Аксакова.²⁾

В грудневій книжці „Современника“ за 1853 р. читаємо, що біографія Гоголя вже написана і готується до друку. „С особенным удовольствием редакция „Современника“ доводит до сведения своих читателей следующее: в „Современнике“ с первой книжки на будущий 1854 год начнет печататься „Опыт биографии Н. В. Гоголя“. Автор этого

1) „Московские ведомости“, 1853, №46.

2) „Опыт биографии Н. В. Гоголя“, стор. 180,

довольно обширного сочинения успел собрать несколько десятков писем покойного поэта к М. А. Максимовичу, к П. А. Плетневу и другим лицам. Письма эти начинаются с января 1827 года и прерываются только за два месяца до смерти Гоголя. Содержание их составляет большею частью литературные занятия Гоголя и история их внутренней жизни. Интерес их увеличивается тою силою и оригинальностью выражения, которые и в частной переписке не покидали гениального художника“.

Поява „Опыта биографии Н. В. Гоголя“ зустрінута була літературним середовищем в основному більше ніж прихильно. Майже всі одностайно відзначали велику заслугу Куліша, як першого збирача і систематизатора матеріалів про життя і діяльність Гоголя. Були окремі зауваження, що писати біографію зараз передчасно, що навіть ще й труп Гоголя не захолов. Найбільше було закидів Кулішеві на те, що не охоплений весь наявний матеріал і що особливо скупо використана епістолярна спадщина покійного письменника.

На підставі критичних зауважень Куліш розгорнув нову роботу щодо збирання листів і різних документів про життєвий шлях Гоголя і незабаром зібрав до 100 нових листів письменника. Куліш вирішив випустити поширену біографію Гоголя і в 1856 р. здійснив свій намір, видавши в 2-х томах „Записки о жизни Н. В. Гоголя“. Про свої „Записки о жизни Н. В. Гоголя“, в порівнянні з попередньою своєю роботою на цю ж тему, Куліш висловився, що вони „як генерал перед прапорщиком“, а в дійсності це в основному передрук „Опыта биографии Н. В. Гоголя“ з додатком деяких нових матеріалів, особливо листів Гоголя.

Над біографією Гоголя Куліш працював майже 4 роки і зібрав досить широкий матеріал. Велику допомогу Кулішеві в цьому відношенні виявила мати Гоголя—Марія Іванівна Гоголь, в маєтку якої Куліш часто гостював, користався численними листами Гоголя, одержав чимало документів, почув багато спогадів. Небіж Гоголя Н. П. Трушковський теж познайомив Куліша з своєю колекцією листів-автографів Гоголя. Близькі знайомі Гоголя: Максимович, Щепкін, Данілевський, Одоєвський, Погодін, Смірнова і багато інших дали Кулішеві свою кореспонденцію з Гоголем. Аксаков С. Т., що краще за всіх знав Гоголя, не лише дав

Кулішеві листи Гоголя, але й спеціально написав спогади про письменника.

Зібраний матеріал дав можливість автору „Опыта биографии Н. В. Гоголя“ заповнити цілий ряд хронологічних прогалин, подати ще чимало нових листів Гоголя. У квітні 1856 р. Куліш в листі до Тарновського сповіщає, що „Записки о жизни Н. В. Гоголя“ покойного Николая М. кончены: два тома убористой печати, заключающие в себе 650 страниц“.¹⁾

На обох книжках „Записок о жизни Н. В. Гоголя“ лежить відбиток глибокої любові і пошани до великого письменника. Кожний факт, кожний рядок зогрітий любов'ю і скерований на те, щоб подати чистий, незаплямований образ Гоголя як людини. Дехто навіть закидав Кулішеві, що біограф „пересвітлив образ Гоголя“.²⁾

Характерно відзначити, що Куліш досить докладно відтінив Гоголя та його середовище на тлі загальної любові до українських традицій, до українського гобуту; подав прихисток молодого Гоголя до збирання фольклорного матеріалу. Досить переглянути записну книжку Гоголя, яка ясніє зібраним матеріалом українських прислів'їв, приказок, зворотів; записом українських побутових звичаїв і т. д.

Не зменшилась, а навпаки збільшилась зацікавленість Гоголя всім українським під час перебування його в Петербурзі. Численні листи цього періоду Гоголя до матері, сестри, тітки переповнені благанням збирати для нього фольклорний різноманітний матеріал.

„Тепегь вы, почтеннейшая маминька... прошу сделать для меня величайшее из одолжений. Вы имеете тонкий, наблюдательный ум, вы знаете обычаи и нравы малороссиян наших, и потому, я знаю, что вы не откажетесь сообщать мне их в нашей переписке. В следующем письме я ожидаю от Вас описания полного наряда сельского дьячка от верхнего платья до самых сапог, с наименованием, как все это называется у самых закоренелых, самых древних, самых наименее переменявшихся малороссиян,—равным образом названия платья, носимого нашими крестьянскими девками до последней ленты, также нынешними замужними и мужиками. Вторая статья: название точное и верное платья, но-

¹⁾ „Киевская Старина“, 1898, IV, стор. 120.

²⁾ Анненков И. В. Литературные воспоминания. Л., 1928, стор. 41—43.

симого до времен гетьманских. Вы помните? раз мы видели в нашей церкви одну деву, одетую таким образом. Об этом можно будет спросить старожилов. Я думаю, Анна Матвеевна или Агафия Матвеевна¹⁾ много знают кое чего из давних годов. Еще—обстоятельное описание свадьбы, не упуская наималейших подробностей. Об этом можно спросить Демьяна (кажется так его зовут, прозвания не вспомню), которого мы видели учредителем свадеб и который знал, повидимому всевозможные поверья и обычаи. Еще несколько слов о колядках, о Иване Купале, о русалках. Если есть кроме того какие либо духи или домовые, то о них подробнее, с их названиями и делами. Множество носится между простым народом поверий, страшных сказаний, преданий, разных анекдотов и проч, и проч, и проч. Все это будет для меня чрезвычайно занимательно“.²⁾

Куліш, наводячи цей лист у своїй праці, співставляє його з виходом у світ „Вечеров на хуторі близ Диканьки“, як доказ того, як сумлінно письменник використовував український фольклор і побут у всіх подробицях. Українським фольклором не перестає цікавитися Гоголь і після виходу „Вечеров“, навпаки ще глибше захоплюється українськими піснями. Куліш саме на цьому моменті в біографії Гоголя робить наголос, підкреслюючи дружбу письменника з М. О. Максимовичем і вплив українських пісень на творчість автора „Тараса Бульби“.

„И ничто, может быть, не насыщало так в Гоголе артистической жажды новых образов, свежих речей, сильно высказанных чувств, ничто, может быть, не способствовало до такой степени развитию в нем лирического настроения, как родные предания и родные песни. Они положили в основу создания его кисти горячий, цветистый подмалевок, который согревает скрытою теплотою самые холодные его картины. В его Маниловых и Собакевичах, во всех этих обыденных фигурах нашей жизни проглядывают, сквозь верхний сероватый тон, яркие краски, которыми он живописал Тараса Бульбу; в простом складе его прозы слышится быстрее движение песни“.³⁾

¹⁾ Тітки матері Гоголя.

²⁾ „Записки о жизни Н. В. Гоголя“, Спб., 1856, т. 1, стор. 63.

³⁾ Там же, стор. 126—127.

Майже цілий розділ присвячує Куліш листуванню Гоголя з Максимовичем про українські пісні, про історію України, про роботу Гоголя над „Історією Малороссии“, дає аналогію між характером Гоголя і характером української пісні і, ніби підсумовуючи, дає таку характеристику: „Далее Гоголь является настоящим малороссием, горячо привязанным к товарищу по ближайшему к его душе делу, мечтательным и вместе с тем шутливым. Едва возьмет он, как будто невзначай, несколько слишком нежных нот, говорящих звуками его сердца, уже спешит развлечь внимание своего слушателя умышленно грубым запорожским комизмом и потом, сам того не замечая, попадает на идиллию и на торжественный лиризм.“¹⁾

Не менш докладно показав Куліш зкордонний період життя Гоголя, період праці над „Мертвыми душами“. Другий том „Записок о жизни Н. В. Гоголя“ саме і присвячений цьому найскладнішому періоду життя письменника.

„Я старался разузнать, от кого только мог, обо всем, касающемся Гоголя и желал лучше быть в своем изложении отрывочным, нежели пренебречь каким-нибудь известным ему моментом жизни поэта.“²⁾

Особливо старанно подавав Куліш ті відомості, що в якійсь мірі освітлювали Гоголя-українця, його велику любов до української пісні, до української етнографії.

„К малороссийской песне,—пише Куліш,—он сохранил чувство подобное тому, какое остается в нашей душе к прекрасной женщине, которую мы любили в ранней молодости.“³⁾

Як перший збирач матеріалів про Гоголя, як сумлінний систематизатор епістолярії і документів Гоголя, Куліш вніс в літературознавство величезну користь.

Появу двох томів „Записок о жизни Н. В. Гоголя“ преса зустріла неодностайно: вітала і ганьбила. Напади деяких рецензентів зводились до того, що, мовляв, рано ще писати біографію Гоголя, що праця Куліша не багата висновками⁴⁾, що не всі матеріали використані біографом, що „Записки о жизни Н. В. Гоголя“ не об'єктивна біогра-

¹⁾ Там-же, т. II, стор. 215.

²⁾ Там-же, стор. 141.

³⁾ Там-же

⁴⁾ „Отечественные записки“, 1854, XCVP, стор. 1—34.

фічна праця, а панегірик Гоголю¹⁾. Рецензент „Отечественных записок“ навіть звинувачує Куліша в націоналістичній трактовці Гоголя-українця. Приводом до цього послужила акцентація Куліша на захопленні Гоголем українськими піснями.

Серед критичних зауважень з приводу „Записок о жизни Н. В. Гоголя“ були і цілком слушні. Так, наприклад, географічний принцип життєвого шляху Гоголя, застосований Кулішем у своїй праці, не можна визнати за вдалий. Не можна не погодитися з Анненковим, який вірно відзначив, що Куліш змалював образ Гоголя в ретроспективнім плані і крім того тенденційно уникав пояснення протиріч в поглядах Гоголя.

Не зважаючи на окремі недоліки праці Куліша, переважна більшість критиків і рецензентів цілком позитивно розцінили появу в світі „Записок о жизни Н. В. Гоголя“. „Это одна из немногих драгоценных книг последнего времени,—писав И. В. Анненков, которая исполнена содержания и способна к обильным выводам. Вообще только те книги и важны в литературе, которые заключают гораздо более того, что в них сказано“²⁾

Анненков справедливо відмічає, що Куліш дуже багато попрацював над збиранням матеріалу про Гоголя і виявив велику енергію і любов до цієї справи. „Имя издателя ее (книги „Записки о жизни Н. В. Гоголя“) упрочено в нашей литературе этим добросовестным и благородным трудом“.

Досить високо оцінив працю Куліша про Гоголя і М. Г. Чернышевський: „Пока не будет издана вполне вся обширная корреспонденция Гоголя „Записки о его жизни“ останутся богатейшим источником для изучения судьбы и личности автора „Мертвых душ“ і „Ревизора“. Да и тогда, когда полное издание корреспонденции отнимет ученую цену у „Записок“, как сборника писем, достоинство многочисленных эпизодов, записанных автором со слов матери и друзей Гоголя, останется неприкосновенным“³⁾

¹⁾ „Библиотека для чтения“, 1854, т. 126, Лит. Лет., стор. 1—7.

²⁾ Анненков И. В. Литературные воспоминания. Л., 1928, стор. 41—43. Див. також стор. 46, 50, 63, 65, 66, 70, 81, 90, 103, 112, 114, 117, 122, 128 і 129.

³⁾ Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений. Спб., 1906, т. II, стор. 380—390.

Зрозуміла річ, що матеріали, зібрані Кулішем про Гоголя, далеко не повні (бо надто „свіжі“), здобуті і оформлені по свіжих слідах після смерті Гоголя, але в цьому, велика заслуга праці Куліш. Автор своїми „Записками о жизни Н. В. Гоголя“ викликав активну зацікавленість до вивчення Гоголя, до дальшого збирання матеріалів про великого реаліста письменника. Окремі недоліки ніяк не заважають високої цінності праці Куліша в історії гоголіани і всього літературознавства.

V

Працюючи над біографією Гоголя, Куліш одноразово готує до видання і видає „Записки о Южной Руси“, що принесли йому цілком заслужену славу. Перший, хто високо оцінив „Записки о Южной Руси“, був Т. Г. Шевченко¹⁾ „Записки о Южной Руси“²⁾—це були етнографічні студії на нових засадах. Автор знайомив читача не лише з вірним і правдивим матеріалом, що розкривав широкі картини минулого життя українського народу, але й вводив в пізнання всього етнографічного процесу. „Записки о Южной Руси“—енциклопедія найрізноманітніших відомостей про український нарід—протиставлена Кулішем всій численній літературі з викривленою українською тематикою. В примітках Куліш, як учений етнограф, з позицій етнографічного реалізму, що ствердився у нього основним критерієм в підході до художніх творів, критикує, правда, ще не сміливо (натяком), українські повісті Гоголя.

Одноразово з виданням „Записок о жизни Н. В. Гоголя“ і „Записок о Южной Руси“, Куліш готує до видання свою „Чорну Раду“ українською і російською мовами, і пише епілог до „Чорної Ради“.

Першої редакції епілога ми не знаємо. Відомо, що Куліш надсилав його в рукопису для „апробації“ Аксакову, Грабовському, Тарновському та іншим і потім вносив після зауважень деякі зміни. В листі до Тарновського від 6—VI 1856 року Куліш писав:

„Написав теж до мене і пан Грабовський про передмову до „Чорної Ради“. Цей каже, що праведно возніс я Квітку, а от коли б не пересолив на Тарасові. А про Гоголя, то аж дивується, як ми можемо ізлаголати правед-

¹⁾ Шевченко Т. Г. Листування. ДВУ, 1929, стор. 113, 137 та ін.

²⁾ „Записки о Южной Руси“. Издал. П. Куліш, т. I, СПб, 1856 р. XXVI+332 стр.; т. II, СПб, 1857, XV+354 стр.

ний суд про такого чоловіка серед такої літературної заведрухи. І я так думаю, що художницької слави Гоголевої я не низив, сказавши, що в одному ділі, або в одну пору, він був ще голоцюцьком, а в другу зробився підлітком, а потім так пурхнув, що й не піймаєш. А то оце вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історію даліше! Нехай хто хоче кокентується Бульбою, а ми, не казавши про нього ні слова, тільки огласимо свої розправи про ту старосвітчину (от хоч би і в другому томі „Записок“), то всяке і побачить, що під Тарасом Бульбою землі немає, і що не раз він воює з марою, а не з людьми, бо нічого такого не було, або було зовсім не так, як у його. Що більше пізнаватимемо свою старосвітчину, то все більше будем давати догану Гоголевій поезії, і зостанеться вона для правдивого знавця тільки довідом, що зможе чоловік почути душею, не маючи кругом себе наукового світу“. ¹⁾

Критичне ставлення Куліша до „Тараса Бульби“, висловлене в цьому листі до Тарновського, для нас нічого нового не проливає. Автор „Чорної Ради“ прямо чи бічно неодноразово зазначав, що „Тарас Бульба“ мало має в собі етнографічної і історичної істини. Проте, ця думка починає звучати у Куліша все виразніше і сильніше і поширюється не лише на „Тараса Бульбу“, але й на інші ранні твори Гоголя, а в рецензії на „Народні оповідання Марка Вовчка“²⁾ доходить найвищого ступеня, зазначаючи, що „Гоголь, не знавши демократической Малороссии и изображавший ее, как барин, видящий одно смешное в мужике, нарисовал карикатуру поселянина, плачущего от семинарского псалма,³⁾ и угодил в свое время многим“. ⁴⁾

Помилявся М. О. Максимович, коли писав, що цим самим Куліш ніби знецінює значення М. В. Гоголя як письменника і художника.⁵⁾ Критичні зауваження Куліша про Гоголя з'явилися виявом довгого, упертого і послідовного виборювання нового погляду на Україну, зокрема на українського мужика, на українську етнографію і народну

1) „Киевская старина“, 1898. IV, стор. 358.

2) „Русский вестник“, 1857, т. XII, кн. II, стор. 228.

3) Мова йде про повість „Вій“.

4) „Русский вестник“, 1857, т. XII, декабрь, кн. II, стор. 228.

5) Див. „Русская беседа“, 1858, т. I, кн. 9, стор. 13—27.

творчість. Найкращим доказом цього твердження з'являється весь епілог до „Чорної Ради“.¹⁾

В „розумному, дуже розумному і сердечному епілозі“, за висловом Т. Г. Шевченка,²⁾ Куліш поставив ряд важливих питань. Головне з них — питання про значення Гоголя в розвитку двох культур: російської та української. Друкуючи епілог в „Русской беседе“, Куліш дає йому назву: „Об отношении малороссийской словесности к общерусской“, а в одному із своїх листів Куліш епілогу дає іншу назву: „О духовном соединении Южной Руси с Северной.“³⁾ Уже навіть заголовки дають зрозуміти основне спрямування епілога.

В то время, когда Пушкин, — пише Куліш у своєму епілозі, — довел русский стих до высочайшей степени совершенства, до *plus ultra* пластики и гармонии, — из глубины степей полтавских является на севере писатель, с поверхностным школьным образованием, с неправильною речью, с уклонениями от общепринятых законов литературного языка, явно происходящими от недостаточного знакомства с ним, и поклонники изящного, отчетливого, гармонического Пушкина заслушались степных речей его... Что это значит? Это значит, что Пушкин владел еще не всеми сокровищами русского языка, что у Гоголя слышалось русскому уху что-то родное и как-бы позбытое от времени детства; что вновь открылся на земле русской источник слова, из которого наши северные писатели давно уже перестали черпать“...⁴⁾

На думку Куліша, російська і українська культури можуть плідно розвиватися через взаємопроникнення, через учбу одна у другої. Куліш підкреслює і обстоює велику культурну силу українського народу, у якого можна було б багато дечому повчитись, але у якого не хотять вчитись, особливо деякі російські письменники.

Велике зрушення в бік зацікавлення українською культурою зробив М. В. Гоголь, і в цьому його величезне історичне значення.

¹⁾ „Об отношении малороссийской словесности к общерусской“. Епілог к „Чорній Раді“, „Русская беседа“, 1857, III, кн. VII, стор. 123—145.

²⁾ Лист Шевченка до Куліша від 5-XII, 1857 р. Шевченко Т. Г. Твори, Листування. ДВУ., 1929, т. IV, стор. 137.

³⁾ „Киевская Старина“ 1898, IV, стор. 166.

⁴⁾ „Русская беседа“, 1857, III, кн. VII, стор. 125.

„Со времен Гоголя взгляд великоруссов на натуру малороссиянина переменялся: почуяли в этой натуре способности ума и сердца необыкновенные, поразительные; увидели, что народ, посреди которого явился такой человек, живет сильною жизнью и, может быть, предназначается судьбою к восполнению духовной натуры северно-русского человека. Поселив это убеждение в русском обществе, Гоголь совершил подвиг, более патриотический, нежели те люди, которые слезят в своих книгах одну северную Русь и чуждаются южной“.¹

Думки Куліша про значення Гоголя в російській і українській культурі безперечно мають велику рацію. Твори Гоголя дали величезний поштовх до глибшого і всебічного вивчення України.

„Нельзя сказать, чтобы произведения Гоголя объяснили Украину, но они дали новое побуждение к ее объяснению“. — пише Куліш. І дійсно, 30 і 40 роки піднесли українську культуру на великий щабель її розвитку. З появою „Летописи Самовидца“, „Истории Руссов“ відсувається на задній план псевдоученість праць псевдо-Кониського, Боплана та ін. по історії України. Великою мірою тут прислужився проф. Соловйов, що зняв з Кониського мантию історика. Труди М. Ів. Костомарова почали проливати дещо інший світ на український національний і соціальний рух. Величезними кроками зростає етнографія і в 50 роках стає вже наукою в повному розумінні цього слова.²) З'являються такі письменники, як Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, потім Шевченко, що піднесли самосвідомість нас на вищий щабель, сприяли ще глибшому піднесенню етнографії, історії. За нового піднесення загальної культури України з'явилися і нові вимоги до письменника, до етнографа.

„Мы пожелали, — пише Куліш, — войти в хату мирных потомков того козачества, которое, по собственным его словам, „полем и морем славы у всего света добыло; мы пожелали слышать их речи без переводчика, каким явился в русской литературе Гоголь; мы уже подросли до того, что в состоянии были понять все нежное и гармоническое

¹) „Русская беседа“, 1857, III, кн. VII, стор. 131.

²) Див. Пыпин, А. Н. „История русской этнографии“, т. III, стор. 200—214.

в подлиннике. И нас ввел в мужичью хату Григорий Квитка, писавший под именем Основ'яненко".¹⁾

Куліш великої ваги надає повісті Квітки-Основ'яненка „Маруся“, де, на його думку, вперше в українській літературі введений образ українського „простолюдина“, з його глибоким чуттям і великою моральною силою.

Не називаючи імені Шевченка, Куліш в епілозі відзначає величезну роль „величайшего таланта южно-русской литературы, певца людских неправд и собственных горячих слез“, в піднесенні свідомості мас. Значення Шевченка в українській літературі Куліш відзначає так:

„В языке малороссийском он образовал или, лучше сказать, отыскал формы, которых до него никто и не предчувствовал, а из местных явлений жизни создал целый мир новой, никем до него не созданной поэзии. В его стихах язык наш сделал тот великий шаг, который делается только совокупными усилиями целого народа в течение долгого времени, или волшебным могуществом гения, заключающего в своей единице всю врожденную художественность родного племени. Они, как песня, пронеслись из конца в конец по всей Южной Руси; они пришлись по душе каждому званию, возрасту и полу, и издание их в свет сделалось почти не нужным. Нет человека в Малороссии, сколько-нибудь грамотного и расположенного к поэзии, который бы не повторил их наизусть и не хранил в душе, как драгоценное достояние“.¹⁾

І Гоголь, і Квітка, і Шевченко—це люди, які „возвеличили внутренний образ южно-русского племени“²⁾—пише далі Куліш, але кожний з них показав і історичну відмінність українця.

Таким чином після Квітки-Основ'яненка і особливо після творів Шевченка образ українського „простолюдина“ набув зовсім відмінних рис, ніж у творах М. В. Гоголя. Куліш не обвинувачує Гоголя в його тенденційному змалюванні „смішних“ українців, фантастичних козаків, іреального побуту України, невірнього змалювання історичних подій на Україні.

„В его время не было возможности знать Малороссию“.

¹⁾ „Русская беседа“, 1857, III, кн. VII, стор. 133.

²⁾ Там же.

більше, ніж він знав. Мало того: не виникало навіть і задачі вивчити її з тих сторін, з яких ми, нащадки Гоголя в самопізнанні, прагнули з'ясувати собі її минулу і теперішню життя".¹⁾

Зброєний цим новим поглядом на „простолюдина“, на історіографію, історію і етнографію, відштовхуючись від „Тараса Бульби“, Куліш пише „Чорну Раду“, і основний свій задум пояснює в епілозі:

„Мне хотілось довести („Чорною Радою“), що не ничтожный народ приєднався в половині XVII століття до московському царству. Він більшою часткою складався з характеров самостійних, гордых сознанием своего человеческого достоинства; он, в своих правах и понятиях, хранил и хранит до сих пор начала высшей гражданственности; он придал России множество новых энергических деятелей, которых влияние не мало способствовало развитию государственной силы русского народа“.²⁾

Епілог до „Чорної Ради“ своїм змістом і зачепленими питаннями має своє історико-культурне самостійне значення. Куліш блискуче розвив глибину розуміння Гоголя і Шевченка і їх місце в російській і українській літературі. Центральна вага в епілозі лежить на виборюванні погляду на український народ з його великим культурним надбанням.

Але поруч з цими питаннями Куліш в епілозі дав свого роду засудження „Тарасові Бульбі“, як повісті, що далеко не відповідає історичній і художній правді, а є „ефективний, потешающий воображение“ твір. Як антитезу до „Тараса Бульби“, Куліш виставляє свій роман „Чорну Раду“, а епілогом дає мотивацію свого твердження.

„Чорна Рада“ Куліша, вірніше його епілог до „Чорної Ради“, викликає велике обурення з боку Максимовича, який видрукував гостру рецензію в журналі „Русская беседа“ (1858, №1, кн. 9, стор. 13—27). Але про цю рецензію і відповідь на неї Куліша будемо говорити трохи далі.

VI.

Першим видавцем творів Гоголя, після смерті письменника, був його небож Трушковський, що особливих здібностей і знань не мав, а тому, зустрівшись з труднощами,

¹⁾ Там же, стор. 129.

²⁾ Там же, стор. 145.

мусив відмовитися від цієї роботи.¹⁾ Перед матір'ю Гоголя М. Ів. Гоголь, повстало питання, кому можна довірити видання творів Гоголя. Спочатку велися переговори з славетним видавцем О. Бодянським, але останній, з невідомих причин, не виявляв особливого бажання взятися за цю роботу і досить довго тягнув з відповіддю.

В цей же час П. О. Куліш дуже добре зарекомендував себе, як ретельний збирач матеріалів і як автор солідної роботи „Записки о жизни Н. В. Гоголя“. Аксаков ще раніше радив Трушковському вдатися за допомогою до Куліша, як фахівця-гоголезнавця. Незабаром Трушковський прийшов до висновку, що тільки Кулішеві він міг би довірити справу з виданням творів.

В своїй автобіографії Куліш пише:

„Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав „Сочинения и письма“ її славного сина. За цю працю поступила йому десятий процент чистої прибилі... Принявсь Куліш за діло і зробив його у три місяці: рукописи доладу позводив, коментарії поробив, листи всі розібрав і впорядкував. Хто спогляне на шість здоровенних томів і зміркує, що один чоловік у такий короткий час видав більш двохсот аркушів великого в 8^о, той зрозуміє, з якої міцної сталі викований наш худорлявий козак“.²⁾

Дійсно, проробити таку величезну роботу над виданням Гоголя в три місяці міг тільки той, хто з великою любов'ю ставився до письменника.

Куліш неодноразово скаржився на великі труднощі і перешкоди в роботі над виданням творів Гоголя. В листі до Юзефовича від 19-ї 1857 р. Куліш писав:

„Узяв я оце издать сочинения Гоголя, пішов у наймити до гоголевого небожа, которий недугує, їде у чужі землі. Звірив на мої руки все діло і мені тепер:

Ніколи борщу хлебнути,
Ніколи у смак заснути

як казав той Котляревський“.³⁾

Скаржитися Куліш не лише на надзвичайно тяжку роботу з рукописами, але й на утиски цензури.

¹⁾ Див. рецензію Чернишевського М. Г. на „Сочинения Н. В. Гоголя“, т. V і VI. М. 1856. Чернышевский Н. Г. „Полное собрание сочинений“, т. II, СПБ. 1906, стор. 391—397.

²⁾ „Правда“ Львів, 1869, № 26, стор. 312.

³⁾ „Киевская старина“, 1899, кн. II, стор. 315.

„У меня голова идет кругом от цензурных смятений и от устройства в порядок беспорядочных писем Гоголя, которых более тысячи и многие без годов и чисел,—и все это надобно определить, разметить, кое-что выключить и пр. и пр.“¹⁾

Цензор Н. П. Гиляров-Платонов, крім того, ще вимагав видати твори окремо, а листи окремо, ніяким чином не погоджувався з загальною назвою для всіх шости томів, ще й втручався у спеціально видавничі справи, закидав Кулішеві неохайність в його роботі.

„Вы смотрите на мою рукопись,—писав Куліш Гілярову-Платонову,—как на крайнюю небрежность и даже неуважение к личности, а я смотрю на них, как на грубо обтесанный мрамор, в безобразной груде которого только глаз мастера видит стройную фигуру“.²⁾

В листі до Трушковського Куліш скаржитися, що деякі твори Гоголя довелося пропустити через цензорську власну руку монарха.³⁾ Без цензурних перешкод надрукована була лише „Литургія“ Гоголя у власній друкарні Куліша.⁴⁾

Особливо великі труднощі зустрілись Кулішеві при виданні листів Гоголя. Аксаков і Плетнев вимагали, щоб при виданні листів Гоголя кореспондентів маскувати, прізвища не зазначати, поскільки чимало було з адресатів тоді живих. Куліш виконав вимогу Аксакова і Плетнева і щоб допомогти майбутньому дослідникові і видавцеві, склав ключ з розкриттям всіх імен. Ключ цей не зберігся.

Кулішівське видання творів Гоголя складається з 6-ьох томів, з яких два тома—це листи Гоголя. При виданні творів Гоголя Куліш прагнув дати наукове розміщення матеріалів, застосувати принцип хронологічної послідовності, намагався визначити час написання творів і навіть вмістити їх варіанти. Крім того Куліш дав примітки до незрозумілих виразів і слів в тексті Гоголя. Деякі замітки носили критичний характер.

В передмові «От издателя» Куліш повідомляє читачів про ті труднощі, які йому довелося перемогти при читанні

¹⁾ „Киевская старина“, 1898, кн. II, стор. 309.

²⁾ „Русское обозрение“, 1897, III, стор. 196.

³⁾ Там же, стор. 207.

⁴⁾ „Киевская старина“, 1901, кн. VI, стор. 373—375.

рукописів Гоголя і приносить подяку всім, хто допомагав йому в цьому великому ділі.

«Я с своей стороны должен сказать, что чтение черновых рукописей Гоголя есть такое трудное дело, которое можно было исполнить только из чувства дружбы к великому писателю и из уважения к его произведениям». ¹⁾

Куліш власноручно переписував твори Гоголя, звіряючи весь час з оригіналом.

«Издатель сочинений и писем Гоголя старался своим изданием выразить постепенное развитие художественного таланта и человеческих стремлений его, и для этого, кроме двойкой редакции второго тома „Мертвых душ“, напечатал вдвойне повести: „Тарас Бульба“ и „Портрет“, так как они во многих местах переделаны и пополнены Гоголем. Сличение той и другой редакции и внимательное чтение всего издания в его совокупности приведет каждого мыслящего человека к любопытным и поучительным заключениям.» ²⁾

Ми вже говорили, що «Сочинения и письма Гоголя» у виданні Куліша подані з його примітками. Характер всіх приміток Куліша полягав в тому, що видавець давав пояснення окремих незрозумілих для російського читача виразів і слів. (стор. 18, 40, 41—I том; стор. 7, 16—II том). Переважна більшість приміток Куліша—це виправлення етнографічних помилок Гоголя. Так, в I томі (стор. 18) Куліш змінює слово „дружкою“ на „дружка“ і пояснює, що Гоголь невірно тут вжив слово жіночого роду, замість чоловічого.

В творі „Ночь перед Рождеством“ Гоголь дає від себе примітку, що на Україні не колядують напередодні Різдва. Куліш, виправляючи Гоголя, пише:

„Обычай колядованья совершается в самый день Рождества Христова вечером. Накануне Рождества Христова малороссияне ужинают с особенною торжественностью и за ужином едят кутью, отчего и весь этот день и вечер называется кутьею. Колядованье в ночь перед Рождеством было бы таким дикий явлением, как христосованье в страстную субботу. Гоголь в этом, как и в других случаях, обнаружил незнание народной жизни в Малороссии. Многое угадал он чутьем великого таланта, но зато есть у него непро-

¹⁾ Гоголь Н. В. Сочинения и письма. СПб, 1857, т. 1, стор. 1—11.

²⁾ Там же, стор. IV.

стительные несообразности с обычаями и нравами малороссиян“¹⁾

Д о т е к с т у:

„Щедрик, ведрик!
Дайте вареник!
Грудочку каши!
Кільце ковбаски!“

Куліш дає примітку:

„Эту песню поют накануне нового года, когда вместо колядованья щедруют“.²⁾ Таким чином і тут Куліш знайшов „несообразность с обычаями и нравами малороссиян“.

Даючи примітки до виразу: „Ведь сегодня кутья, а не вареники, вареники скоромные“ („Ночь перед Рождеством“, стор. 130—131), Куліш виявляє свої знання в галузі: коли і яка буває кутя. „Голодная кутья празднуется накануне Крещения; накануне Рождества Христова—богатая, накануне нового года—щедрая“.³⁾

Отже і тут Куліш підкреслив необізнаність Гоголя з народними обрядами.

В кінець першого тому Куліш вмістив словник українських слів, що зустрічаються в томі. Словник цей складений ще самим Гоголем. Куліш подає таку примітку:

„Встречающиеся в этом небольшом словаре ошибки показывают, в каком состоянии находилось в тридцатых годах народоизучение в Малороссии. Исправлять неверный перевод некоторых малороссийских слов издатель не считал трудом уместным. Для потомства интересно будет по этим и другим ошибкам, которых в свое время укажет критика, в какой степени знал Гоголь Малороссию, которая некоторыми своими сторонами отразилась очень верно в его сочинениях“.⁴⁾

Наведена цитата досить красномовно підкреслює, що Куліш мав повне переконання, що Гоголь недостатньо знав життя і побут України, а тому і наробив чимало помилок.

Особливо ця думка Куліша звучить в примітці до „Тараса Бульби“:

„Считаю долгом заметить, что эта сценка между полковником Бульбою и его сыном исторически невозможна.“

¹⁾ Там же, стор. 105.

²⁾ Там же, стор. 126.

³⁾ Там же, стор. 130—131.

⁴⁾ Там же, стор. 496.

Самый беспристрастный человек в Малороссии, будучи в трезвом виде и здравом уме, не позволит себе такой возмутительной шутки. Из старинных народных украинских дум дошли до нас большею частию те, в которых воспеваются—благословение Божие над почтительными детьми и кара Божя над теми, которые своих родителей не шановали и не поважали. Наша „колядка“, при своем религиозном характере, осуждает на вечные адские муки человека, который только подумал побранить отца и мать („Записки о Южной Руси“, т. II. стор. 243), и ни в одной летописи, ни в одном сулебном акте, ни в одном предании не сохранилось ни одной черты, которая бы допускала возможность боя на кулаках между отцом и сыном. Если Бульба принадлежал к дворянству, у которого было что нибудь общего с дворянством польским, то надобно вспомнить, что в его время у поляков взрослый сын не смел сесть в присутствии отца без приглашения. Если же дворянство южно-русское было не что иное, как простонародье, с особенными нравами, то не зная вовсе Малороссии, но зная жизнь других юных, нецивилизованных и воинственных гражданских обществ, никак нельзя допустить, что бы отец, в виду жены, слуг и подчиненных, позволил сыну поднять на себя руку. По моему, это грубейшая ошибка, в какую когда-либо впадал Гоголь от незнания своего простонародья, которое было заслонено от его наблюдательности дворовыми людьми—этим разложением всех здоровых начал жизни народной, равно неприятным для души простолюдина и человека с высшим нравственным развитием.“¹⁾

Слід думати, що це тенденційне засудження даної ситуації в творі Гоголя є наслідком певної ідеалізації українського народного побуту, певного абстрактного розуміння життя українського народного побуту, а також „простолюдина“ і козацької старшини.

Характерно відзначити, що 5 і 6 томи,—тобто листи Гоголя, видані майже без приміток, за винятком декількох зауважень і загальної передмови, в якій Куліш повідомляє про причини, чому видані листи неповністю, а деякі подані з купюрами.

„Этого, между прочим, требовала часто сама скром-

¹⁾ Там же, т. III, стор. 405.

ность корреспондентов Гоголя, не позволившая обнаружить перед светом душевных достоинств, которыми он восхищался, и разных семейных отношений, в которые вникал он по своему всестороннему сочувствию".¹⁾

Із листування Куліша видно, що велася підготовча робота до другого видання творів Гоголя за редакцією Куліша. В листі до свого „секретаря“ Д. С. Каменецького Куліш писав:

„От издания Гоголя я и не думаю отказываться, а только биография мне надоела. Но вы забываете, что чем больше труда, тем больше наша природа требует отдыха. А труд для биографии Гоголя я понес страшный. Для нового же издания я напишу живую статью, которая потечет от начала до конца, как песня. На днях попала мне под руку биография Байрона при его сочинениях, и я почувствовал уже расположение написать нечто о Гоголе. За границей я напишу о Гоголе непременно, если не увлекусь чем-нибудь гораздо более. Но во всяком случае считаю нужным пустить свою мысль при сочинениях Гоголя по всей России. Это еще лучше, чем в „Русском вестнике“.²⁾ На этот счет будьте совершенно спокойны.“³⁾

В другому листі вичитуємо, що Куліш більше вже не хоче мати справи з Трушковським, а хотів би бути зв'язаний лише з матір'ю Гоголя,⁴⁾ але від видання творів Гоголя не хотів би усунутись. Наміру цьому здійснитись не пощастило. Куліш у другому виданні участі вже не взяв, але окремі публікації все ж залишив за собою. Так, наприклад, Куліш заходився навколо видання листування між Гоголем і художником Івановим.

„Найдите в бумагах Гоголя письма А. А. Иванова там между неизданными письмами—письма Гоголя к Иванову и пришлите мне. Я составлю нечто об их сношениях“⁵⁾—читаємо ми в листі до Каменецького. 1858 року Куліш в журналі „Современник“ публікує це, дуже цікаве листуван-

¹⁾ Там же, т. V, стор. II.

²⁾ „Киевская старина“, 1898, V, стор. 226.

³⁾ Мова йде про згадувану вже нами статтю „Взгляд на малороссийскую словестность по случаю выхода в свет книги „Народні оповідання“ Марка Вовчка, „Русский вестник“, 1857, кн. XII, стор. 227—234.

⁴⁾ Там же, стор. 236.

⁵⁾ Там же, стор. 239.

ня М. В. Гоголя з відомим художником і другом письменника А. А. Івановим і пише вступну статтю¹⁾, в якій не стільки дає пояснення до матеріалів, як з певним піднесенням боронить Гоголя проти реакційних критиків типу „Северной пчелы“ та „Библиотеки для чтения“²⁾, що паплюжили, знецінювали образ Гоголя і його значення в розвитку російської літератури.

Куліш пише:

„...Давно ли и над могилой Гоголя делали самые обидные предположения, не желая допустить в его душевных муках экзальтации страстного алканья добра, истины и красоты? Опровергать весьма понятные намеки некоторых журнальных статей на жизнь, страдания и стремления Гоголя нет сил у современника: до какой степени эти намеки омерзительны, до такой степени сам Гоголь в своих письмах, в своих интимных связях с живущими еще, возвышенными личностями, и в духе всей своей деятельности, противоречий или опровергает и уничтожает их для всякого, кто чужд замашки объяснять высокое в своей цели низким в средствах, в побуждениях и в причинах к побуждениям... Потомство эти ненавистные для нас страницы вызовет из забвения, для того, чтобы этими страницами характеризовать известный разряд наших писателей перед современным обществом... Но при всем том, что писано было в последние годы о Гоголе на бумаге, которая все терпит, истинно просвещенные люди русские далеко не все согласились во взгляде на натуру Гоголя с теми, которые объясняли эту натуру оскорбительными для нее предположениями. И пускай доказательством того будет то, что пишущий эти строки, как ни мало значит его личное мнение, смело возвышает голос против тучи печатных листов, в полной уверенности, что многие из людей достойных, знавших Гоголя лично, и многие из них, которые способны вывести независимое заключение о написанном и сделанном, согласны с ним и готовы отстаивать своими показаниями высоту натуры Гоголя и святость его целей, хотя, разумеется, не станут из него делать чего-то совершенного и непогрешимого во всех случаях и во всякий момент его жизни“.³⁾

1) „Современник“, 1858, кн. XI, ноябрь, стор. 123—174.

2) див. „Северная пчела“, 1854, № 175 і „Библиотека для чтения“, 1854, стор. 126.

3) „Современник“, 1858, кн. XI, ноябрь, стор. 124.

Цього ж року Куліш публікує, правда, без істотних зауважень, „Записки А. С. Пушкина к Н. В. Гоголю“, що проливають дещо нове у взаємовідносинах двох великих письменників.¹⁾

Видавнича робота Куліша увійшла крупним планом не лише в гоголіану, але посіла досить помітне місце і в історії російської літератури. Відомо, що епістолярна спадщина великих письменників, як правило, обнародувалась не так швидко після смерті письменника. Листування Пушкіна стало публікуватися лише через 50 років після його смерті. Повне зібрання творів того чи іншого письменника з'являлось теж дуже пізно. З Гоголем в російській літературі стала справа зовсім відмінна. Невтомний Куліш, не зважаючи на загострену велику боротьбу, що точилася і над могилою Гоголя, спричинився до того, що через два роки після смерті письменника обнародувались вже листи Гоголя, а на п'ятому році вийшло повне зібрання його творів. Своєю видавничою діяльністю, як і своїми розвідками з життя Гоголя, Куліш перший поклав засновок, як наукового студювання, так і видання літературної спадщини великого реаліста.

„Гарячий“ Куліш, як видавець творів Гоголя, виявив себе пристрасним захисником і оборонцем Гоголя від усіх реакційних нападів. Але, будучи ревним захисником реалістичної української теми в літературі, Куліш не міг пропустити, щоб з максимальною об'єктивністю не вчинити своєрідний „напад“ на Гоголя за його недостатню обізнаність з українським побутом, обрядами, звичаями і історією українського народу. „Напад“ Куліша—це не знецінення Гоголя. Куліш безумовно любив і високо цінив великого письменника. Основне спрямування критичних зауважень Куліша про Гоголя полягало в тому, щоб відвернути письменників і читачів від невірної уявлення про український варід і притягнути увагу читача і письменника на черпання із української скарбниці реалістичної теми про велику мудрість і силу народу.

VII.

В пам'ять 50-річчя з дня народження М. В. Гоголя 1859 року виходить збірник „Лицей князя Безбородко“, і

¹⁾ „Библиографические записки“, М., 1858, т. 1, № 3, стор. 75–76.

якому Куліш в розділі „Вихованці гімназії вищих наук ліпею кн. Безбородка“ містить свою роботу під заголовком: „Н. В. Гоголь“.

Робота ця являє собою в основному скорочений передрук «Записок о жизни Н. В. Гоголя». Нового тут буде лише два абзаци, в яких Куліш реагує на критику „Записок о жизни Н. В. Гоголя“ і зокрема на зауваження критика і дослідника Анненкова.

„Многие, а в том числе и П. Анненков, которого труды я очень уважаю, упрекают меня в том, что я был страстен к Гоголю и старался, в своей книге, истолковать в хорошую сторону каждый его поступок. Но обвинение это преждевременно, а потому и несправедливо“.

Куліш вважає, що коли він перший вивів життя Гоголя, „первый прикоснулся к тем сторонам ее, которые сам Гоголь неохотно открывал искренним друзьям своим“, перший подав образ Гоголя на суд публіки, „то не мне надобно было обличать его. Из чувства уважения к умолкнувшему поэту я должен был быть очень осторожен в суде о нем; из чувства преданности к лицу, которого дело жизни очутилось в моих руках, я должен был предоставить ему самому говорить за себя, мало того—я подчинил свой взгляд на вещи его взгляду, чтобы публика в моих речах слышала как бы его речи. При том же я писал не биографию; я представлял публике материал для биографии Гоголя“.

Прагнення Куліша до максимального об'єктивізму в подачі матеріалів до біографії Гоголя пояснюється не лише тим, що він „подчинил свой взгляд на вещи его взгляду“, що він не біограф і історик, а лише перший збирач і систематизатор матеріалів до біографії. Справа в тому, що Куліш просто не вважав за потрібне говорити про Гоголя в плані з'ясування його внутрішніх протиріч. На цю тему вже дуже багато говорилося і справедливого і несправедливого, і лише тому, що не знали Гоголя в цілому. Куліш на початку своєї діяльності не те, що не розумів протиріч Гоголя як художника і мислителя, але просто не виправдував його ніякими обставинами. Коли ж Куліш опрацював всі матеріали до біографії Гоголя, увійшов, так би мовити, у близькі стосунки з усіма сторонами життя письменника, то усвідомив його в цілому. Ще в 1856 році Куліш це положення стверджував в листі до Тарновського.

„Не говоріть мені цього, приятелю коханий, що Гоголь наш з пантелику збився. Воно правда, та не зовсім“.)

Книжка „Лицей князя Безбородко“ в 1881 році вийшла другим виправленим виданням, і Куліш писав в листі до Каменецького, що для другого видання книжки він біографію Гоголя значно переробив і доповнив. Порівнявши статті Куліша в обох виданнях книжки „Лицей князя Безбородко“, я не помітив ніяких доповнень і переробок, за винятком одного і то невеличкого скорочення.

VIII

В „Очерках гоголевского периода русской литературы“, відзначаючи місце Белінського в російській критиці, Чернишевський писав: „В последние годы, у нас много говорили о неудовлетворительности понятий Белинского; в числе этих эпигонов, воображавших, что пошли далее Белинского, были люди умные и даровитые; но нужно только сравнить их статьи с статьями Белинского, и каждый убедится, что все эти люди живут только тем, чего наслушались от Белинского; они толкуют вечно только о том же самом, что говорил Белинский, и если толкуют иначе, так это потому, что вдаются или в односторонность, или в очевидное пристрастие“.²⁾

Ця надзвичайно правдива думка Чернишевського цілком і повністю може бути застосована до Куліша—критика, що в переважній більшості своїх статтів, повторював у різних варіаціях Белінського. Белінський писав критичні статті про російську літературу протягом чотирнадцяти років. На перших порах, очолюючи журнал „Московский наблюдатель“, Белінський весь в полоні гегелевої філософії і пристрасно веде боротьбу в літературі проти романтиків і прихильників теорії „чистого мистецтва“, пропагує поворот до дійсності, до життя. Згодом, засвоївши глибше метод мислення, висунутий Гегелем, Белінський переконався, що дійсність має в собі дуже багато і шкідливого, розпочав настирливу боротьбу за правдиву і розумну дійсність, випробувану самим життям. Від абстрактного пізнання і пояснення дійсності Белінський уже в „Отечественных записках“ переходить до конкретного з'ясування всього

¹⁾ „Киевская старина“ 1888. IV, стор. 354.

²⁾ Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений. СПб, 1906, т II, стор. 202.

процесу життя і місця літератури в ньому. В „Современнике“ критика Белінського відзначається тою характерною рисою, що вона все більше і більше просякнута живими інтересами нашої дійсності. Отже, коли раніше Белінський віддавав чимало уваги дійсності взагалі, то в кінці 40-х років він агітує за ту дійсність, що має в собі щось повчальне і позитивне. Белінський в 1847 році писав, що основна мета літератури—це відображати реальну дійсність, що мистецтво досягає зрілості тоді, коли зображає життя і дійсність в їх істині, що зрілість вимірюється ступінню близькості до дійсності, до істини.¹⁾

Куліш—учень одного із кращих гегельянців гуртка Станкевича, співробітника журналу Белінського, поета і ученого Красова, не міг не бути поза впливом ідей Белінського. Вже в 1843 році Куліш виголошує думки на літературу, на мистецтво, близькі до думок Белінського.²⁾ В 1846 році, в передмові до публікації листа Грабовського про Пушкіна, ця подібність особливо кидається в вічі. В статті „Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги „Народні оповідання“ Марка Вовчка“³⁾, Куліш просто повторює погляди Белінського на літературу.

Раніш висловлювані думки про літературу знайшли найкращий, синтезований вигляд в журналах „Хата“ та „Основа“. „Художественность или что одно и тоже, истинность изображений“—повторює Куліш в 1861 році.⁴⁾ З цих позицій Белінського Куліш в основному відштовхувався, коли засуджував Котляревського, Гребінку, Гулака, Климентія.⁵⁾

Думку Белінського про те, що тепер дійсність має таку залежність з мистецтвом і літературою, як земля з рослиною, що тепер кожний письменник мусить зображати не те, що йому присниться у сні, а те, що буває в суспільності, в дійсності, що не лише природа може бути об'єктом мистецтва, але й мужик, взагалі людина, — Куліш пофарбував в національно-український колір і пише:

„Треба з пильною увагою дізнаватись, яка мисль, яке
чутство ходить живим голосом з двору до двору з селянами,
яку одежину бере на себе... Переймати склад речі треба нам

1) „Современник“, 1847, №1, Критика, стор. 1, 4, 10, 14.

2) „Современник“, 1846, т. XI, стор. 49—61.

3 "Русский вестник", 1857, т. XII, декабрь, стор. 227—234.

4) *Основа* 1861, сентябрь, стор. 63.

5) „Основа“, январь, стор. 159—234; 235—262; март, стор. 78—113.

тільки в свого народу, в найкращих істотах його, вдихати в себе поетичну силу треба нам тільки з свіжої натури наших селян. На тім стоїть сила нашої словесності і з того вона довіку-вічного молодітиме і ніколи вона тим не зникчемніє¹⁾

Як Белінський виступав проти перебільшення, мелодрами, ненатуральності, так Куліш виступав з засудженням Котляревського: „Як появився Котляревський з своїм Енеєм, усі зареготали щиро, що який то справді чудний той, простий люд український, од котрого ми, дякуючи деяким старосвітським добродіям, одрізнились. Зареготали, і той—регіт був—найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п'яних баб, та ще й сама повитуха вп'ється. Тим реготом над „Енеїдою“ мало-мало не згубили самі земляки свого же новородженого „слова“. ²⁾

Куліш, ідучи за Белінським, першим критиком російської літератури, засуджував намагання зробити літературу річчю якоїсь сибаритської насолоди, забавкою ситих ледачів. Куліш, як і Белінський, обстоював літературу, як знаряддя виховання, як засіб служіння громадським інтересам.³⁾

Куліш, як і Белінський, у відміну від цілої плеяди критиків (Полевой, Надеждин і Анненков) високо цінив Гоголя і особливо його „Мертвые души“ і „Ревизор“, як глибоке і вірне зображення російської дійсності.

Куліш, як і Белінський і Чернишевський, боровся з проповіддю епікуреїзму, обстоював літературу, життя, дію, дійсність історичного буття народу.

Куліш цілком погоджувався з Белінським в тому, що Гоголь—самий національний поет із російських поетів, але тоді, коли йшла річ про „Мертвые души“ і „Ревизор“. Перше і основне розходження Куліша з Белінським, і то з раннім Белінським, було з приводу „Вечеров на хуторе близ Диканьки“. Коли ранній Белінський, виходячи із естетичних поглядів, високо розцінював „Вечера на хуторе близ Диканьки“, а під кінець замовчував їх значення, висуваю-

¹⁾ „Хата“, СПб, 1860, стор. 96—97.

²⁾ Там же, стор. XVII

³⁾ Белинский, „Взгляд на русскую литературу 1847 года“, „Современник“, 1848, № 1, 3

чи весь час на перший план „Мертві душі“, то Куліш тільки в юнацькі роки проявляв захоплення до „Вечеров на хуторе близ Диканьки“, а пізніше ставивсь досить критично, вважав їх як пробу пера ще не оригінального письменника.

Це розходження Куліша з Белінським в оцінці Гоголя набуло досить гострого прояву в журнальних статтях „Основи“, де автор статтів „Гоголь, как автор повестей из украинской жизни“ намагається похитати також і авторитет Белінського, як знавця українського життя. Проте, основне завдання Куліша довести, що Гоголь не знав українського життя, що Гоголь в ранніх своїх українських повістях показав Україну не в плані реалізму, а карикатурно.

Думка ця абсолютно не нова. Ще при житті Гоголя чимало критиків обвинувачували пасічника Рудого Панька, що він не знає українського побуту і неввірно змалював Україну.

Чим же пояснити, що Куліш заходився навколо реставрації поглядів Полевого, Царинного та інших на українські повісті Гоголя?

Критичні погляди Куліша на Гоголя припадають на кінець 50-х і початок 60-х років. Цей період в житті Куліша позначений, як найвищий етап розквіту його літературної, громадської і публіцистичної діяльності.

Ще до реформи 1861 року Куліш усвідомлював, що кріпацьке право доживає свої лічені дні, веде роботу, щоб прискорити цей процес, вживає заходів, щоб домогтись звільнення Шевченка з заслання. Акт визволення селянства з кріпацької неволі сприймає з великою радістю і заходжується навіть навколо перекладу українською мовою маніфесту 19 лютого 1861 року і положення про селян. В цій справі Куліш терпить знущання і наругу вищих урядових кіл, але духом не падає.¹⁾

Ще перед реформою 1861 р. з Куліша знята була заборона писати. Отже, „помер“ Николай М. і народився знову „гарячий“ Куліш. Окрилений волею і перспективами широкої громадської діяльності, Куліш запалюється великими планами видання етнографічних праць, мріє про організацію постійного періодичного органу, гуртує навколо себе досить великий актив, захоплює його своїм ентузіазмом, стає центром суспільного руху на Україні і разом з тим майже

¹⁾ „Львівська старина“, 1905, т. LXXXVIII, януарь, стор. 333.

єдиним активним представником українських інтересів в російській журналістиці і публіцистиці. „Хата“ і особливо „Основа“, очолюються Кулішем і стають великими осередками української громадської думки. В „Хаті“ Куліш пропагує ідею виборювання самобутньої української словесності, ідею національної і соціальної рівності українського народу. „Я вірю в будучину нашого краю“—пише Куліш в листі до Галагана. Заходжується навколо поширення української народньої освіти. Коли Т. Г. Шевченко видрукував „Буквар“, то Куліш готує „Граматку“ і випускає її в світ. Передмова до „Хати“ найкраще виявляє всі думки і прагнення Куліша того часу.

„Найбільше ми вподобали з сусідньої словесності Пушкіна,—пише Куліш,— і там нігде правди діти—повпивались були його поезією, наче тим старосвітським медом, що п'яне чоло його величають. Затяг він силоміць нас на бучний бенкет до себе. А тут ще й земляк наш Гоголь почастував нашу громаду гарним, та ще й заправленим по-нашому, спотикачем, то здалося нам, що вже й додому з того бенкету не втрапимо. Як же гукнув свою пісню Шевченко та вивів у степ, та провів скрізь понад Дніпром аж до Ліману, то де той і хміль у нас подівся! Протверезив нас рідний кобзар, наче в вишневому садку по росі покачав, і вже з того часу іншим смаком нам у словесності запахло. Гарні, та ще й Боже, як гарні, вірші, поеми й повісті Пушкін понаписував! Навіки добрі картини і наш Гоголь понамальовував... Нехай читають Пушкіна і Гоголя наші земляки, нарівні з Байроном, Шіллером і Міцкевичем. Ми й самі всього того доволі повачувались і вже сказати, що насмакувалися. Тільки ж бо у гостях, кажуть, добре, а дома ще краще.

Побенкетували на тому пишному чужоземному бенкеті, рвемося ми тепер, мов із неволі, у рідні села, степи і луги. Там нам любо, там нам здорово і на серденьку легко!“¹⁾

Далі Куліш дуже високо оцінює творчість Марка Вовчка, хоче визначити її місце у світовій літературі, ставить її до певної міри поруч з Гоголем равнього періоду. На думку Куліша твори Марка Вовчка „це жива етнографія

¹⁾ „Хата“, 1860. Вид. П. Куліша. СПб, 1840, стор. VIII—IX.

і, під цим-то поглядом, мають вони найвищу коштовність“.¹⁾ Високо оцінюючи твори Квітки, Марка Вовчка, Шевченка, Куліш гадає, що українській літературі належить якесь нове і почесне місце „щоб якось інше, не по-давньому, людський розум повернути“.²⁾

Куліш засуджує тих письменників, що трохи не вбили українське слово. Лише Гулак-Артемівський почав рятувати це слово і дехто вже засміявся й „на кутні“, а спас українське слово Квітка і Шевченко. Так думав Куліш в 1860 році і основний свій погляд звертав на виборювання реалістичної літератури, на живлення її народньою творчістю.

Ці погляди на українську літературу, на її майбутнє, на її значення в розвитку активізації громадської думки находять надзвичайно поширене і конкретизоване висвітлення в журналі „Основа“.

Редакція „Основи“ робиться осередком енергійної і заподадливої роботи Куліша. Фактичний редактор журналу, він відгукується на всі актуальні питання громадсько-політичного життя України, виступає як популяризатор історик, етнограф, белетрист, поет, літературний критик. Глибоке знання народньої творчості, народньої мови, літератури, талант і широка освіта Куліша давали йому в цій справі велику авторитетність, хоч при його редакторській вдачі редагування „Основи“ не обходилося і без гострих суперечок з іншими співниками по журналу.

Розгортуючи свої широкі плани, Куліш не все здійснював, що задумував, не все розглядав досить широко і об'єктивно, але скрізь вів перед і показував дорогу.

В журналі „Основа“ Куліш з особистою настирливістю захищав і пропагував такі основні положення:

а) Українська мова і українська література має цілковите право на самостійне існування;

б) література мусить зображати правдиво життя народу з його побутом, звичаями;

в) література мусить бути повчальною і „пояснити“ життя, а не розважати читача;

г) література мусить бути щільно пов'язана з фольклором, етнографією;

¹⁾ Там же, стор. IX, XIV—XV.

²⁾ Там же, стор. XVI.

д) історичні полотнища мусять відповідати історичній правді;

е) критика мусить підходити до всіх художніх творів з позицій етнографічного реалізму.

Активно захищаючи свої шість положень, Куліш акцентує увагу на те, що український „простолюдин“ повинен знайти правдиве і вірне зображення в українській і російській літературі. Цим самим Куліш засуджує дворянське гасло в літературі: „мистецтво для мистецтва“. Відомо, що дворянські критики-естети навіть в 50-х роках заперечували право у народних мас бути об'єктом мистецтва. Світ „простолюдинів“ здавався письменникам і критикам з дворянського табору примітивним, вузьким, безкольоровим. Досить пригадати виступ П. В. Анненкова з приводу роману „Рыбаки“ Григоровича.¹)

Особливо гострі напади були на українського селянина, якого здебільшого виводили смішного, карикатурного, недоумкуватого.

Т. Г. Шевченко дав нищівного удару цим барсько-естетським переконанням, що „низкая природа не может стать предметом высокого искусства“.

Куліш і в „Хаті“ і в „Основі“ активно агітує за те, що вдихати в себе поетичну силу можна тільки з свіжої натури селян, при чому т. зв. курдупельних селян. З найбільшою пристрасстю Куліш веде боротьбу з тими, хто сміється з українського народу. Куліш твердо переконаний, що український нарід не смішний, а серйозний і розумний, і що в нього треба багато всім учитись.

Відаючи велику увагу літературі, як активному фактору суспільного життя, Куліш всебічно відстоював реалістичну літературу. Перегукуючись з цілим рядом борців за реалізм в літературі і зокрема з Некрасовим, який писав в листі до Толстого (1855) що „тепер суспільству потрібна правда і тільки правда, якої з часів Гоголя так мало лишилось у російській літературі“, Куліш доводив, що служити мистецтву вірно, правдиво—це значить служити суспільству, і навпаки, слижити суспільству—значить служити мистецтву. Розвиваючи цю думку і борючись за правду в

¹ Анненков П. В. Воспоминания и критические очерки. Собрание статей и заметок 1849—1868. СПб, 1879, т. II, стор. 46—53 (стаття написана в 1853 р.).

мистецтві, Куліш в статті „Характер и задача украинской критики“ писав:

„Скажите же, не достойны ли осмеянья и упреков те писатели, которые своими затеями говорят: „господа, вам не все еще известно, положим, об украинской жизни; мы вам покажем, посредством повести, украинскую жизнь с новой стороны“, и не только этого не исполняют, напротив, затемняют и то, что в ней было ясно, как день“.¹⁾

„Затемненню“ реалістичного пізнання України, українського селянина, на думку Куліша, сприяють: „Енеїда“ Котляревського, деякі твори Гулака-Артемовського і „Вечера на хуторе близ Диканьки“ Гоголя. Тим-то Куліш в журналі „Основа“ і розгортує серію „критично-етнографічних“ статей. Найбільше місце серед цих статей віддав Куліш Гоголю, написавши чотири статті: „Гоголь, как автор повестей из украинской жизни“.²⁾

IX

Стаття Куліша „Гоголь, как автор повестей из украинской жизни“ з'являється поширеною інтерпретацією думок, висловлених в епілозі до „Чорної Ради“ і, в деякій мірі, відповіддю критикам, зокрема М. О. Максимовичу на його рецензію про епілог до „Чорної Ради“.

„Представленная мною характеристика Гоголя (в епілозі до „Чорної Ради“—Ів. Р.) коснулася предмета слишком поверхностно, что, будучи очень сжата, она возбуждает вопросы, не давая на них ответов, и что, как ни ясна она для автора, имеющего специальные сведения о предмете, —в глазах читателей она, может быть, не более, как собрание афоризмов. Эти мысли приводят меня к заключению, что не следует мне останавливаться на том, что высказано мною в эпилоге к „Черной Раде“, а следует взяться за критическую работу вновь и внести в нее возможную полноту изложения, которая бы сама собой разрешала недоумения, могущие опять возникнуть в уме читателей“.³⁾

Насамперед Куліш підкреслив величезне значення Гоголя як першого і єдиного представника українського на-

¹⁾ „Основа“, 1861, февраль, стор. 63.

²⁾ „Основа“, 1861, апрель, стор. 67—90; май, стор. 1—33; сентябрь стор. 56—68; ноябрь—декабрь, стор. 1—28.

³⁾ „Основа“, 1861, апрель, стор. 70.

родного духу, гумору, смаку в російській літературі першої половини ХІХ століття. Переконливою силою свого таланту—Гоголь перший заявив голосно, що Україна, український нарід може бути об'єктом вивчення, пізнання. Своїми повістями з українського життя, Гоголь притягнув увагу російського читача до України. Повісті Гоголя стали на довгий час майже єдиним джерелом пізнання України і українського життя.

Куліш підкреслює, що саме в цьому повороті російського читача до України і лежить велика заслуга Гоголя. Заслуга Гоголя в цьому відношенні підсилюється ще й тим, що він діяв в період українського „літературного бессилія“ як каже Куліш. Але от з'являються такі письменники, як Квітка та Шевченко і „пояснюють“ Україну по новому, з інших позицій, а панування гоголівського погляду на Україну не зникає. На думку Куліша, українські повісті Гоголя відіграли уже свою роль, і тепер, в нових умовах, лише шкодять реалістичному пізнанню України. Тим-то Куліш поставив собі за мету розвінчати свого роду екзотичність повістей Гоголя з українського життя. Як і в епілозі до „Чорної Ради“, так і тепер Куліш підходить до творчої спадщини Гоголя: одні твори дуже високо розцінює, а деякі твори зовсім знецінює.

„Он является,—каже Куліш про Гоголя,—попеременно, то великим живописцем того, что он видел, то фальшивым рассказчиком о том, что никак невозможно вообразить без предварительного изучения“.¹⁾

На думку Куліша, автор „Вечеров на хуторе близ Диканьки“ талановитий, але недосвідчений, лише пробує своє перо, а тому і робить багато помилок.

„Он начал писать нетвердою рукою и свойственными начинающему писателю недостатками... А ошибки его приписывал недостаточному изучению украинского народа и истории Украины“—писав Куліш в листі до матері Гоголя.²⁾

Зовсім іншу оцінку дає Куліш Гоголеві, як автору „Мертвых душ“. Тут Гоголь великий художник „полный, самостоятельный ведатель той среды, которую изображает“.³⁾

¹⁾ „Основа“, 1861, декабрь, стор. 65.

²⁾ „Литературный вестник“, 1902, т. III, кн. 1, стор. 69-72.

³⁾ Там же, стор. 71.

Повість „Тарас Бульба“, як нам уже відомо, не відзначалася Кулішем, як шедевр в творчості Гоголя. Проте Куліш, цілком справедливо, зауважив, що повість написана пензлем великого майстра, художника. Особливо високо оцінював Куліш другу редакцію „Тараса Бульби“, де Гоголь „більше вчитався в українську старовину“¹⁾ і подав вірно за народньо-пісенними традиціями дух епохи. Поруч з цими позитивними відгуками, Куліш вбачав в повісті „Тарас Бульба“ і чимало огріхів. Основний з них: що повість не відповідає історичній правді; що повість не повчає, а розважає; що повість грішить проти етнографії і не відповідає художній правді; що повість не реалістична, а данина романтизму.

В зв'язку з працею над „Чорною Радою“, Куліш детально простудіював не лише історичні документи 1663 року, але й ознайомився з цілою галереєю історичних романів, повістей—джерел по історії України. Відомо, що жанр історичного роману в 20-30 р.р. набирає широкого розвою і захоплення. В 40-х р.р., навіть в пізніші часи, цей жанр загального захоплення не втрачає, а породжує навіть своїх теоретиків.

Куліш безперечно знав такі романи з історичної тематики: „Зиновій Богдан Хмельницький“—Глінки, „Іван Мазепа“—Голоти, „Мазепа“—Булгаріна, „Кочубей“—Аладьїна, „Запорожець“—Нарежного, „Запорожці“—Кукольнікі та інші. Всі ці твори в основному далекі від правдивого зображення України і історизм їх з'являється, по суті, екзотичним обрамленням побутових і психологічних колізій.

Без сумніву, що знав всі ці історичні романи і Гоголь, коли писав свою повість „Тарас Бульба“, але історизм і українізм Гоголя був відповіддю українським „автономістам“ та російським шовіністам.²⁾ Ще більше ця думка звучала в „Чорній Раді“ Куліша. Гоголь і Куліш ставили принцип єдності народів і культур тодішніх „Великоросії“ та „Малоросії“. У Куліша цей принцип особливо чітко виставлений як в самому романі, так і в епілозі до „Чорної Ради“. Ми вже приводили Венелінову формулу, що росіяни і українці два брати, два Івановича. Гоголь, хоч був сам з

1) „Киевская старина“, 1899, т. XIV, стор. 198. Лист до Юзефовича.

2) Див. Машинський, С. Історичний епос Гоголя. „Літературна критика“, 1940. № 2, стор. 24.

походження українець, але першості ні росіянові, ні українцеві не давав, зазначаючи, що вони поповнюють один одного. Куліш, правда, подібною чіткістю думок не відзначався, але ж говорив, що ці дві нації можуть і повинні жити в повній злагоді і взаємно одна одну культурно поповнювати.

І Гоголь і Куліш, безперечно, в своїх історичних полотнах відштовхувались від кращих традицій історичних творів основоположника нової російської літератури—О. С. Пушкіна. Лише в наслідок цього і в „Тарасі Бульбі“ і „Чорній Раді“—панує ідея національно-визвольної боротьби українського народу. Не екзотика, як це властиво романам Булгаріна, Кукольника, а пафос і героїка українського народу звучить у творах Гоголя і Куліша. Можна було б навести ще ряд прикладів, які говорять про деяку спільність „Тараса Бульби“ і Чорної Ради“, але це не стосується безпосередньо нашої теми.

Ми вже говорили, що Куліш, відштовхуючись від „Тараса Бульби“ створив „Чорну Раду“, але це йому не перешкодило побачити деякі недоліки „Тараса Бульби“. Тим більше, що пишучи „Чорну Раду“, Куліш відштовхувався і від Пушкіна і від Вальтер-Скотта і, навіть, в деякій мірі, і від М. Грабовського.

Пушкін, визначаючи історичний жанр, вимагав від письменника глибокого і всебічного вивчення історичної епохи за документами, літописами, за матеріалами народньої творчості. Пушкін гостро виступав проти тих письменників, що в історичних творах ганялись „за сценічними ефектами, романтичним пафосом“, проти письменників, які замість показати правду життя тої чи тої епохи, показували все що завгодно, лише не історію.¹⁾

Куліш засвоїв це положення Пушкіна і прекрасно застосував в своєму романі „Чорна Рада“. Коли ж довелося Кулішеві викласти свої думки про історичний жанр в теорії, то тут положення Пушкіна змішались з думками Загоскіна, Булгаріна і навіть Сенковського. До цього вінегрету Куліш домішав ще „критико-етнографічний“²⁾ принцип і по-

¹⁾ Див. „Пушкін—критик“, 1934, стор. 170. Також рецензію Пушкіна на роман Загоскіна. Там же, стор. 182. Див. також: Куліш, П. „Чорна Рада“. К. 1939. Передмова, стор. IV.

²⁾ Термін Куліша.

чав з цих позицій виявляти хиби в „Тарасові Бульбі“. На думку Куліша, „Тарас Бульба“ „только поражает знатока случайною верностью красок и блеском зияющей фантазии, но далеко не удовлетворяет относительно исторической и художественной истины“.¹⁾

Куліш неодноразово підкреслює, що Гоголь своєю повістю „Тарас Бульба“ виявив себе необізнаним з українською старовиною, виявив „дар пророчества в прошедшем“, а не знання історії України. Образ Бульби, на думку Куліша, Гоголь відшукав „в исторических потемках“ і, як не намагався освітити ці „потемки“ пісennими та літописними легендами старовини, спроба все ж не вдалась. Куліш наводить твердження Гоголя із „Авторской исповеди“ про творчий метод письменника. про детальне вивчення матеріалів, до деталі: „мне всегда нужно было выслушивать слишком много людей, чтобы образовалось во мне собственное мое мнение, и тогда только мое мнение находили здравым и умным. Когда же я не всех выслушаю и потороплюсь с выводом, оно выходило только резко и необыкновенно“.²⁾

Куліш вважав, що ці останні слова Гоголя цілком відповідають характеристичі „Тараса Бульби“.

„Гоголь далеко не всех выслушал, кого надобно было выслушать ему (т. е. изучить) для того, чтобы козак времен Острияницы вполне воплотился у него в плоть, чтобы дух того века, нравы и обычаи того времени олицетворились в такой безукоризненности, как чиновники и вся их прозаическая обстановка в повести о шинели“.³⁾

В третій статті, присвяченій розгляду українських повістей Гоголя,⁴⁾ Куліш, полемізуючи з Белінським, заперечує своє перше похвальне зауваження до другої редакції „Тараса Бульби“. Куліш приводить цитату Белінського і і пересипає її своїми репліками:

„По случаю выхода,—пише Куліш,—в 1842 году сочинений Гоголя, Белинский об'явил читателям „Отечественных записок“, что „Тарас Бульба“, от переделок автора сделался „бесконечно прекраснее“, тогда как этими переделками Гоголь лишил свою псевдо-историческую повесть пре-

1) „Основа“, 1861, апрель, стор. 73.

2) Гоголь, Н. В. Сочинения, 1857. т. III, стор. 515.

3) „Основа“, 1861, апрель, стор. 77.

4) „Основа“, 1861. сентябрь, стор. 56—58.

лести молодого, неопытного вдохновения и, сняв с Тараса Бульбы козацкий кобеньяк, драпировал его плащом гомеровских героев. Поэт (говорит Белинский) чувствовал, что в первом издании „Тараса Бульбы“ на многое только намекнуто, и те многие струны исторической жизни Малороссии остались в нем нетронутыми. Как великий поэт и художник, верный однажды избранной идее, певец Бульбы (в tomto и горе, что он с'ехал на гомеровскую песнь, в рассказе часто ошибочно, но всегда полным образом, оригинальных, ни у кого не заимствованных) не прибавил к своей поэме ничего такого, что было бы чуждо ей (а он именно прибавил много чуждого, вовсе негармонирующего даже с тем козачеством, до которого мог додуматься Гоголь, опережая всех своих современников), но только развил многие уже заключавшиеся в ее основной идее подробности. (Развил и обнаружил больше прежнего незнание исторической и этнографической почвы, на которой подвизаются его герои). Он исчерпал в ней все (!) жизнь исторической Малороссии, и в дивном, художественном создании навсегда запечатлел ее духовный образ; так ваятель уловляет в мраморе черты человека и дает им бессмертную жизнь... (Вот оно, журнальное оракульство !). Особенно замечательны (продолжает Белинский, вовсе не подозревая, что впадает в грубейшую ошибку, в какую когда-либо впадал талантливый критик) подробности битв малороссиан с поляками под городом Дубно (где, potabene, они вовсе не происходили) и эпизод любви Андрия к прекрасной польке (эпизод, свидетельствующий об авторском незнании века, общества, нравов, понятий и об неумении его вображать любящих женщин вообще). Вся поэма приняла еще более возвышенный тон, проникнулась лиризмом (который — прибавим от себя, и затмил достоинства первого ее издания)*.¹⁾

Гостра полемичність візій Куліша з приводу оцінки Бєлінським „Тараса Бульби“ шкодить виявленню справжньої його думки про „Тараса Бульбу“.

Куліш продовжує твердити, що автор „Тараса Бульби“ виявив незнання історичного і етнографічного ґрунту, на якому діють герої повісті; що опис боїв абсолютно не відповідає дійсності; що епізод Андрия з полькою наскрізь

¹⁾ „Основа“, 1851, сентябрь, стор. 56—57 і Бєлінський. Сочинєня, т. VII, стор. 219—220,

фальшивий, свідчить про цілковиту необізнаність автора з вком, з його суспільством, з його життям; Гоголь взагалі абсолютно невірнo подав весь історичний фон в повісті. Особливо великим недоліком повісті Куліш вважає те, що Гоголь „примусив“ українського лицаря, полковника XVII віку, битись цавкулачки з своїм сином.

Нереальність, неправдивість, фальшивість сцени бійки Тараса з сином, Куліш пояснює, одягшись в тогу квижника-етнографа. Куліш вважає, що ця сцена історично неможлива і з'являється пасквілем на родинні чуття батька з сином, на українське заможне козацтво.

„Самый беспутный человек в Малороссии, будучи в трезвом виде и здравом уме, не позволит себе такой возмутительной шутки“¹⁾ — пише Куліш.

Чим пояснити це засудження Кулішем повісті „Тарас Бульба“ як „антиісторичного“ твору?

Про історичні джерела „Тараса Бульби“ є уже досить велика література. Праці Каманіна, Тихонравова, Шенрока твердять, що на Гоголя мав вплив Кониський, Боплан, Мишецький. Куліш теж підкреслює, що Гоголь знав „Историю Руссов“, Боплана та Бантиш-Каменського.

В чотирьохтомній праці Бантиш-Каменського, Гоголь навряд чи міг узяти щось для своєї повісті. Над „Историей Руссов“ Гоголь працював і писав: „я не в усьому вірю Кониському“. Відомо, що і Шевченко писав про „Историю Руссов“, як про „наївне оповідання Кониського“.

Куліш негативно оцінював „Историю Руссов“, як документ, що невірнo малює історію України. „Он (псевдо-Кониський—Ів. Р.) оказался, во-первых, фанатиком-патриотом Южной Руси, из любви к ней не щадившим, наперекор истине, ни Польщи, ни государства Московского“²⁾

Немає ніяких сумнівів щодо залежності „Тараса Бульби“ від Боплана, „Истории Руссов“, та Мишецького. Цього не заперечує і Куліш, але саме в цьому він вбачає антиісторичні риси „Тараса Бульби“. Гоголь користався джерелами, що невірнo малювали життя і побут України і ці хиби переніс у свою повість. Так думав Куліш, коли засуджував і „Историю Руссов“, і „Тараса Бульбу“.

1) Гоголь Г. В. Сочинения и письма. СПб, 1857, т. III, стор. 4—5.

2) Куліш, П. Твори. 1931, т III, стор. 415

Куліш вимагав від історичного жанру насамперед історичної правди і в цьому відношенні пішов слідом за Булгаріним, що вимагав від романіста цілковитого підкорення букви „історичної правди“¹⁾. Відомо, що естетичні якості романів Булгаріна невисокі. Але це не завадило йому бути майже „ідеологом“ історичного роману в 30-х роках. Ще Н. Котляревський зауважував властивість історичного жанру 30-х років—сухий протокольний опис подій, безпредметне нагромадження різних історичних фактів, деталей, нарешті, емпіричне розірване повісткування.

Куліш не обстоював протокольність і цитатність в історичних жанрах, але рішуче засуджував вільне „перелюбство історії з уявою“, вимагав історичної правди. Погляди Куліша на історика-романіста відзначив дуже влучно „Современник“ ще в 1846 році: „Автор („Чорної Ради“—Ів. Р.) смотрит на дело романиста серьезно и для своих рассказов изучает исторические источники и памятники так же прилежно, как бы для самой истории Украины“.²⁾

Гоголь, відтворюючи побут і мораль козацького Запоріжжя, не дотримувався точної історичної букви, прагнучи бути в свесему зображенні не педантично вірним історії, не шукав історично-правдивих образів, навіть ситуацій. Основне завдання Гоголя було дати художню епопею національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту. Для цієї мети Гоголь творив образ Тараса Бульби не з знаменитого запорізького героя Тараса Трясила, не з Острянці, не з Богдана Хмельницького, як деякі дослідники думали. Гоголь для створення історичного колориту епохи користався насамперед історичними піснями та думами. Саме історичні пісні та думи допомогли Гоголеві створити і історичний колорит епохи і подати великий епічний образ Тараса Бульби. Решта образів повісті „Тарас Бульба“ теж подані в основному в цьому плані.

Все це прекрасно розумів і навіть стверджував Куліш, коли писав біографію Гоголя. Куліш абсолютно вірно доводив, що саме українські пісні лягли в основу творів Гоголя з життя України. В 1856 році Куліш писав, що „в

¹⁾ Лист Булгаріна до Іоакіма Лелевеля. Вид. Варш. Губ. Вѣдом. 1877, № 16—17, стор. 20.

²⁾ „Современник“, 1846, т. 41, стор. 62.

простом складі его прози (прози Гоголя — Ів. Р.) слышится быстрое движение песни¹⁾. Цей рух пісні наявний і в „Тарасі Бульбі“²⁾.

Куліш виступає з осудом повісті „Тарас Бульба“ не лише тому, що Гоголь дилетантськи поводить ся з історичним матеріалом, що в творі мало історичної правди, але й тому, що повісті бракує, в певній мірі, і художньої правди. Під художньою правдою Куліш розуміє етнографічно-вірне зображення життя і побуту українців в певну історичну епоху. Тарас Бульба, Андрій, Остап, полька, побут козаків, на думку Куліша, написані не в плані етнографічного реалізму, а значить художньо неправдиві. Не подобається Кулішеві „Тарас Бульба“ ще й тому, що повість мало „пояснює“, а розважає, і в цьому відношенні перегакується з історичними творами Загоскіна³⁾.

Тут Куліш безперечно помилявся, закидаючи Гоголеві відсутність художньої правди і намагання автора „Тараса Бульби“ розважати читачів вільними розповідями про давню епоху України. Посилання на Пушкіна на його геніальність і в історичних жанрах, на його вмільсть чітко дотриматись в „Капитанской дочке“ історичної і художньої правди, абсолютне вірне. Проте, це саме посилання можна, до певної міри, скерувати і на Гоголя, що ідучи за думами, піснями спромігся в „Тарасі Бульбі“ дати реалістично вірне, художнє полотно, велику художню пізнавальчу епопею національно-визвольної боротьби українського народу з віковичним ворогом своїм — польською шляхтою.

Гостра полемічність статті Куліша про „Тараса Бульбу“, намагання будьщо довести, що великий критик Белін-

¹⁾ Николай М. (Куліш П.) „Записки о жизни Н. В. Гоголя.“ СПб, 1856, т. 1, стор. 126—127.

²⁾ Див. погляди Д. Багалія в кн. „Гоголевские дни в Москве“. М. 1909, стор. 186. „Дело здесь, повторяю,—пише акад. Багалій,—не в исторически верных деталях, а в правильном воспроизведении общей исторической картины, главным источником которой является не сухие летописи, в которых разочаровался Гоголь, а народные исторические песни... Вот какой материал был положен Гоголем в основу его „Тараса Бульбы“. Он воспользовался историческими малорусскими песнями, главным образом—думами, которые в то время опубликовали Максимович и Срезневский. Один из героев „Тараса Бульбы“ Шило взят из „Думи про Самійла Кішкву“.

³⁾ Див. Загоскин, М. „Аскольдова могила“. Вид. А. Суворіна. Передмова, стор. 6.

ський був ген'альним критиком, але в українських справах, в знаннях України, її історії, життя українського народу, був дилетант. З другого боку вплив М. Грабовського, що не без певних польських тенденцій, засуджував „Тараса Бульбу“. Нарешті, намагання всякими засобами відстоювати реалістичне відтворення української теми, користуючись для цієї мети „критико-етнографічним“ поглядом чи методом. Все це привело Куліша до того, що він поруч з правдивими визначеннями, поруч з вірним розкриттям окремих недоліків творів Гоголя, впадав в протиріччя, скочувався до тенденційно-невірного осуду повісті „Тараса Бульби“. Не зрозумів Куліш до кінця, що Тарас Бульба не портрет, а синтетичний характер, що „Тарас Бульба“ не історичний роман в болгаринсько-загоскинському плані, не потішальна „сміховина“, не роман псевдо-вальтер-скоттівського історизму, а велика епопея національно-визвольної боротьби українського народу проти поляків.

Ні про одного письменника не було так багато противорічливого писано і говорено, як про Гоголя.

Перші шляхи літературної творчості Гоголя були зустрінуті критиками по-різному. Одні надмірно гудили (Полевой, Царинний), другі високо цинили (Пушкін, Белінський). Уже в 30-х роках розгортується активна боротьба навколо Гоголя і за Гоголя. Коли одні говорили, що пасичник Рудий Панько своїми „Вечерами на хуторі близ Диканьки“ відкрив золоту сторінку російської літератури, дав високохудожні реалістичні твори, вніс новий промінь гоголівського гумору, то другі говорили, що Гоголь своїми „Вечерами“ далеко не відійшов від В. Алова—автора „Ганц Кюхельгартена“, що перед нами не художник, а слабкий початківець. Полевой, Н. в рецензії на „Вечера“ кидав обвинувачення Гоголю в тому, що він не знає українського побуту, і що пасичник Рудий Панько не українець, а „москаль, да еще и горожанин“.¹⁾ Андрій Царинний (під цим псевдонімом приховався Ол. Стороженко) в статті „Мысли малороссиянина, по прочтении повестей пасичника Рудого Панька, изданных им в книжке под заглавием: „Вечера на хуторі близ Диканьки“ и рецензии на оныя“ гостро засудив „Вечера“ за невідповідність зображеного з українським народнім побутом. Коли в творі „Вечер накануне“

¹⁾ „Московский телеграф“, 1831, ч. 41, № 17, сентябрь, стор. 95.

не Ивана Купала. Царинний побачив тільки де не-де „стельки бур'яну“, то в „Сорочинской Ярмарке“ знайшов одні огріхи проти української етнографії. Парубки в Гоголя, на думку Царинного, все якісь п'яниці, „дочка Черевикова какава то оглашенная!“... Воля твоя, земляче Паньку, а у нас всякая молоденькая девушка имеет стыд и страх... А еще невероятнее, чтобы парубок, какой бы он ни был гульвис, встретившись в первый раз в жизни с пожилым человеком, не зная даже, откуда он, кинувши прежде грязью в жену, начал, вслед за тем, среди ярмарки, сватать дочь“.¹⁾

Таким чином і Полевой і Царинний заперечували реалістичність повістей Гоголя, правдивість змалювання побуту українського селянина. Цілковиту протилежність цим думкам висловив Белінський, відзначивши, що „Повести Гоголя народны в высшей степени; но я не хочу слишком распространяться об их народности, ибо народность есть не достоинство, а необходимое условие истинно-художественного произведения, если под народностью должно разуметь верность изображения нравов, обычаев и характера того или другого народа, той или другой страны“.²⁾

В другій половині 40-х рр. про ранні твори Гоголя майже нічого не писалось. Майже всю увагу забрав „Ревізор“ і „Мертві Душі“. Згодом питання про особу Гоголя стало на перший план, відхиливши до певної міри навіть питання суто-літературні. Гоголь став перед судом громадсько-політичної критики. „Избранные места из переписки с друзьями“ (1847 р.), як відомо, викликали гнівний лист Белінського до Гоголя. Після цього ще виразніше диференціювалися погляди суспільності на Гоголя. Белінський активно боровся за Гоголя. Проти Гоголя виступили, навіть такі помірковані особи як С. Т. Аксаков. „Москвитянин“ і „Современник“ висунули питання про новий перегляд значення Гоголя в історії російської прози. Прихильники так званої теорії „чистого мистецтва“ в кінці 40-х рр. і на початку 50-х рр., виступили проти „сатири и карающего юмора“ М. В. Гоголя. „Скажем нашу мысль без обиняков, — писав Дружинін, — наша текущая словесность изнурена,

1) „Сын отечества и Северный архив“. 1832, т. XXV, стор. 114.

2) Белинский, В. „Телескоп“, 1835, т. 26, № 8.

ослаблена своїм сатиричним направленням, к которому привело нас неумеренное подражание Гоголю...¹⁾

Найбільше бруд вилили на Гоголя махрові реакціонери Сенковський і Булгарін, які засуджували Гоголя—автора „Ревізора“ і „Мертвих душ“, в той же час поборливо ставились до ранніх повістей Гоголя.

На захист Гоголя в період, коли в Росії панувала реакція, як відповідь на революцію 1848 року, виступає Чернишевський. Водночас Чернишевський виступає на захист лінії Бєлінського щодо Гоголя в російській літературі. В згадуваній уже нами рецензії Чернишевського на працю Куліша, звучить Гоголь очищений від дружиніно-булгарінського напарування. Цікаво відзначити, що і Булгарін і Чернишевський, використовуючи біографічний матеріал про Гоголя, поданий П. Кулішем, прийшли до диаметрально-протилежних висновків. Чернишевський фактам із біографії Гоголя дав соціальне осмислення з погляду просвітителя. Булгарін і К^о підтасували факти і з позицій реакційних, знецінювали образ Гоголя і його літературну продукцію.

Куліш, ідучи в певній мірі за Чернишевським, стояв на позиціях оборони і захисту автора „Мертвих душ“ від будьяких реакційних нападів. Працюючи над Гоголем протягом 8 років, Куліш, найбільший для свого часу гоголезнавець, переконався, що творчість Гоголя має величезний вплив на суспільство. З гоголевої „Шинелі“ виростало ціле покоління письменників; широкі маси читачів під впливом реалістичних творів Гоголя активізували свою свідомість. Водночас з цим Куліш переконався, що українські повісті Гоголя притупляли реалістичне сприймання життя українського народу. На думку Куліша ранні твори Гоголя не „пояснювали“ Україну, а навпаки, давали невірне уявлення про етнографічне життя українського народу. Все це призвело до того, що Куліш поставив собі за завдання „господство его (Гоголя—Ів. Р.) в области понятий об Украине“, якщо не повалити, то, принаймні, похитати; довести, що український нарід зовсім не такий, як показав його Гоголь. Завдання це було дуже не легке ще й тому, що, одноразово з критикою ранніх повістей Гоголя, треба було доводити помилковість рецензій Бєлінського, що

¹⁾ Дружинин, А. Собр. соч., т. VII, стор. 59—60.

визнавав повісті Гоголя вірним відображенням українського минулого і теперішнього життя.

В епілозі до „Чорної Ради“ Куліш, високо підносячи значення творчості Гоголя, зазначив на деякі недоліки його українських повістей. В розгорнутих статтях в „Основа“, Куліш акцентує увагу читачів на недоліках цих повістей, вдаючись навіть до певного перебільшення. Не можна не зазначити, що певній гіперболізованій уїдливості критичних думок Куліша сприяли полемічні осуди Максимовича, який став в оборону Гоголя від „нападів“ Куліша.¹⁾

Треба відкинути думку, що Куліш в своїй статті „Гоголь, как автор повестей из украинской жизни“, свідомо йде за критичними думками Полевого та Царинного, що цілком знецінювали ранні повісті Гоголя. Куліш, озброєний методом „етнографо-критичним“, даючи детальний етнографічний розгляд українських повістей, зауважує: „Лучшие из его украинских повестей, как бы мы ни понизили их уровень, все-таки могут быть понижены только в отношении к последовавшим за ними его произведениям; в сравнении же со всякими другими повестями, они до сих пор остаются, в своем роде, единственными“.²⁾

Таким чином українські повісті Гоголя незрівняні ні з чим в російській літературі, але, порівнюючи з пізнішим доробком творчості Гоголя, вони мусять розцінюватися незрівняно нижчими. Цю думку, що автор „Ревізора“, „Мертвих душ“ як художник стоїть незрівняно на вищому щаблі, ніж автор „Сорочинської ярмарки“,—Куліш настирливо проводить в своїх висловлюваннях і в своїх статтях, доводячи це положення не лише своїми аргументами, але й посилаючись на висловлювання самого Гоголя. В передньому слові до „Вечеров“ (вид. 1842 р.) Гоголь писав: „Много незрелого, много необдуманного, много детски несовершенного!... Это первоначальные ученические опыты, недостойные строгого внимания читателей“.³⁾

Куліш так само вважав (в 50-х рр.), що ранні повісті Гоголя—це учнівська проба пера; багато в них недоречностей, етнографічних огріхів, що негативно впливають на пізнання українського побуту. А тому „мы вправе,—пише

¹⁾ Максимович, М. Собр. соч. 1876, Киев, т. I, стор. 515—531.

²⁾ „Основа“. 1861, апрель, стор. 70.

³⁾ Гоголь, Н. В. Вечера на хуторе близ Диканьки. М. 1842, стор. 72.

Куліш, — обратить его (Гоголя — Ів. Р.) недостатки в собственное назидание“.¹⁾

Аналізуючи „Сорочинскую ярмарку“, Куліш відзначає, що вже в цій першій роботі Гоголя наявна вправність, майстерність і самостійність в манері не без фантазмагоричного перебільшення, щодо поетизування української природи. Щодо зображення „простонародной України“, то Гоголь тут виявив велику необізнаність. В „Сорочинской ярмарке“ Куліш не знайшов ні одної живої постаті з українського села, ні одної вірної побутової сцени, ні одної вірної етнографічної деталі. Докладно аналізуючи кожен сцену, кожний образ з „Сорочинской ярмарки“, Куліш робить висновки, що Гоголь свої знання українського побуту для „Сорочинской ярмарки“ брав із „Енеїди“ Котляревського. На думку Куліша, сцена в корчмі на ярмарці з'являється перефразованою мовою карикатурного Зевса про Енея:

Чи бачиш, він який парнище?
На світі трохи є таких:
Сивуху, так як брата, хлище!
Я в парубках кохаюсь цих!

Куліш зауважує, що Гоголь не знав, та й не міг знати, справжнього українського побуту, бо загальний стан „народознавства“ на той час був на низькому рівні. Література про Україну в 20-х роках настільки була ще мізерна, що годі було в ній знайти вірне вивчення побуту народу. Тому Гоголеві доводилось під час роботи над „Сорочинской ярмаркою“ користатися лише тим, що чув, що знав з дитинства і дороблювати в своїй творчій уяві. Підходячи з етнографічним критерієм, із знанням українського народознавства в 50-х роках, Куліш не без певного перебільшення пише, що:

„Гоголь лишил народный быт лучших поэтических цветов его, оборвал эти цветы цыганскими руками, обратил отца невесты в театрального пажу или в ребенка“.²⁾

Особливо обурюється Куліш, що Гоголь так карикатурно показав образ української дівчини і парубка.

„За горожанку прачку нам бы не было стыдно и больно. А Гоголю и нужды нет. Насмотревшись на испорченное лакейство, он спокойно заставил свою чету публич-

1) „Основа“, 1861, сентябрь, стор. 59.

2) „Основа“, 1861, май, стор. 23.

мо обніматися среди народа, а потім затащил, як непотребних людей в кабак“.

На думку Куліша Гоголь показав не українського парубка, а „это—петербургский мазурик в нашей честной украинской свите, точно так как Хивря—не украинская баба, а московская горожанка, и при том самая распутная, самая грубая, грубая до того, что не знает даже различия между ласковым и грубым словом, точно так как и хата с подмостками под потолком, на которых она спрятала поповича, не украинская хата, а московская изба с московскими полатями“.¹⁾

Не без ідеалізації українського статечного селянина, з його побутом, спираючись на авторитет Шевченка, Квітки-Основ'яненка, що правдиво показували мужика,—Куліш вигукє, що: „Гоголь, не зная простонародной Украины, живописал ее нравы и обычаи по образцам антинародным, которые составляют предмет насмешек в простонародных беседах“.²⁾

Коли в „Тарасі Бульбі“ Гоголь дещо вірно змалював, вслухавшись в народню пісню, то в „Сорочинской ярмарке“ він наперекір українській пісні подав Україну. „Гоголь, изображая простую сельскую жизнь украинцев, был по словам Полевого, больше москаль и горожанин, нежели украинец, ознакомленный с бытом своего народа, хотя в то же время он был и поэт, да еще гениальный. Смотрите однако ж, в какой зависимости находится природный гений от изучения предмета своей деятельности! Сибиряк, вышедший из лавочных сидельцев в литераторы, первый обличил гениального поэта в беззаконии его творчества“.³⁾

Цим прийомом зниження літератора Полевого, Куліш не стільки підсилює свою думку щодо незнання Гоголем українського побуту, скільки кидає в огород Максимовича, який теж став літератором із ботаніків, і не поділяв думок Куліша про ранні твори Гоголя.

В статті Куліша про „Сорочинскую ярмарку“ є чимало невірного, парадоксального, протирічливого, дріб'язкового, навіть наївного. Так, наприклад, Куліш ставить в провину Гоголеві, що він на українських вечорницях вивів балалайку,

¹⁾ Там же, стор. 17.

²⁾ Там же, стор. 1.

³⁾ Там же, стор. 10

як не характерний інструмент для України; що українці Гоголя тичуть один одному дулі, ніби „осоружні горожанки“.

Особливо обурюється Куліш на Гоголя за вигадку для українців непристойних прізвищ, що „українському селянинові навіть соромно вимовити в своїй громаді (Голопупенко, Перерепенко, Довгочхун, Свербигуз)“.

Куліш твердить, що Гоголь „Сорочинскую ярмарку“ написав для розваги, щоб потішити читача; що в ній нема ні краплі життєвої правди. Від художника вимагається зображення і „упадка нравов“, але так, щоб в „этом изображении была поэзия действительности“—пише Куліш. Як на приклад вірного змалювання темних сторін українського селянина, Куліш наводить повість Квитки „Мертвецький Великдень“. „У Квитки, в повести „Мертвецький Великдень“, представлений п'янчужка, которого колотит жена, который неисправим в своей беззаботности и пристрастии к пьянству. Этот тип очень распространен на Украине и вошел даже в песенность: *Била жінка мужика, пішла позивати*. Национальное чувство наше ни мало не оскорбляется изображением Квитки; ибо это—мы, в нашем упадке; это порок наш; этот выставленный великим писателем на вечный позор украинец—дрянце—брат наш, недостойный член, но тем не менее, член великого нашего семейства, и какое бы большинство нашего простонародья ни подходило под Квиткин, унижительный для нашей гордости тип, мы от него не отречемся,—все равно как не отречемся от стиха Шевченка:

„А наша правда п'яна спить!“

Но от Гоголевых украинцев, влюбляющихся по-солдатски и сватающихся по-цыгански, от Гоголевых рыцарей-полковников, которые позволяют себя тузить бурсаку-сыну, „так что хоть бы и не пробовать“, мы решительно отрекаемся. Может быть, и есть на свете такая нация, которая назовет их своими кровными типами, но мы, все те, кто в настоящее время имеет драгоценное право называть себя украинцем, объявляем всем вообще, кому о том ведать надлежит, что разобранные и упомянутые мною типы Гоголевских повестей—не наши народные типы, что хотя в них кое-что и взято с натуры или угадано великим талантом, но в главнейших своих чертах они чувствуют, судят и действуют не по-украински и что поэтому, при всем уважении нашем

к таланту Гоголя, ми признати їх земляками не можемо¹⁾

Також суворо поставився Куліш і до твору „Ночь накануне Ивана Купала“. Етнографічних огріхів тут менше, ніж в „Сорочинской ярмарке“, але й тут Гоголь дбав, насамперед, про те, щоб потішити, розважити, посмішити читача. Так само як і „Сорочинская ярмарка“, повість „Ночь накануне Ивана Купала“ не просякнута „воздухом того времени, к которому относится“. Гоголь занадто вільно оперує історичними іменами, фактами, дуже вільно поводиться з епохою, дає повне свавілля своїй фантазії і виводить не типові образи. І в цій творі перед нами письменник, який більше поважає ефект, ніж любов до істини. Куліш каже, що і в цьому творі перед нами не художник, а „говорун“. „Ночь накануне Ивана Купала“ так само ніяк не „пояснює“ України, а лише тільки трохи окремими фразами і одягом героїв нагадує український колорит.

„Но, если бы их перерядить в другую одежду, да исключить из их речи такие слова, как *хата, оселедец, рушник, кобза*, то все мы призадумались бы, что это за народ: испанцы, греки, молдоване, сербы или поляки?“

Даючи досить гострі осуди повісті „Ночь накануне Ивана Купала“, Куліш все ж вважав, що цей „мыльный пузырь“ є данина тій епосі, коли не було справжнього „народовизучення“, не було достатньої естетичної освіти в школах і в суспільстві. Твір цей цілком обумовлений своєю епохою і тому не вина Гоголя, що він так карикатурно малював дійсність...

У повісті „Майская ночь или утопленница“ Куліш бачить уже більше художньої правди і художньої майстерності. В цій творі „Гоголь является попеременно: то великим живописцем того, что он видел, или мог живо себе представить, то фальшивым рассказчиком о том, чего никак невозможно вообразить без предварительного изучения“.

Куліш схвалює в цій повісті описи української природи і окремі сценки. Щождо змалювання українського побуту, то тут Гоголь більше уявляв дійсність ніж її знав. З скрупульозним деталізуванням, Куліш викриває всі збочення Гоголя від етнографії. Особливо гостро негодує Куліш з приводу сцени, де батько одбиває у сина наречену. На думку Куліша, подібна ситуація могла зародитися лише в

¹⁾ Там же, стор. 19–20.

уяві хворої людини, а не ,знавця українського народу. Серед того народу, що фігурує в „Майской ночи“ автору „Отелло“ нечего было бы делать“ — пише Куліш¹⁾. Не вірить Куліш майже всім ситуаціям повісті, вважає їх іреальними, або поєднанням іреального з реальним. „Слияние чудесного с действительностью в „Майской ночи“ сделано Гоголем по образцу Гофмановых повестей, но без Гофмановского искусства“.²⁾

Закінчує свою статтю Куліш про повість „Майская ночь“ тим, що і тут підкреслює необізнаність Гоголя з українським життям. „Незнание нравов и обычаев, неуважение к человеческой личности украинского простолюдина так и разит на каждом шагу в первых повестях Гоголя“.³⁾

Діаметрально-протилежну, щоправда, не так уже розгорнену, дає Куліш оцінку Гоголеві, як автору „Мертвых душ“.

Ще в епілозі до „Чорної Радя“ Куліш писав, що Гоголь, черпаючи матеріал із близького йому життя, дав шедевр в російській літературі — „Мертвые души“. В цьому творі перед нами уже не початківець, що в сутінках життя шукає героїв до свого твору, а бере їх з живої дійсності і малює глибоко і вірно, перед нами великий письменник, великий художник, реаліст. „Гений, произведший „Мертвые души“, был тот же самый, который произвел и „Вечера на хуторе“; но между ними та разница, что между зрением образованным и необразованным. Сила зрения одна и та же, но понимание и воспроизведение натуры в картинке — совершенно иные.“⁴⁾

Гоголь великим реалістом став тому, що взявся за змалювання життя, яке було йому дуже добре знайоме. Тоді у нього з'явилася і справжня поезія, поезія життя, тоді „он отыскал в русском человеке „такое“, чего не имеет никто из всех его соседей, и выведенных им, в его повестях, русских людей угадал бы каждый даже в аду.“⁵⁾

1) „Основа“, 1861, ноябрь—декабрь, стор. 7.

2) „Основа“, 1861, ноябрь—декабрь, стор. 9. Про вплив Гофмана на творчість Гоголя див. статтю Серапіної, З. „Литературная учеба“, 1939, № 8—9, стор. 91; Горький М. История русской литературы. М. 1939, стор. 119.

3) „Основа“, 1861, ноябрь—декабрь, стор. 10.

4) „Основа“, 1861, апрель, стор. 90.

5) „Основа“, 1861, сентябрь, стор. 66.

Куліш цілком справедливо відзначає, що сміх у Гоголя в „Мертвых душах“ зовсім відмінний від сміху в „Вечерах на хуторе близ Диканьки“, із розважального і потішального—сміх у Гоголя перетворився в гостре знаряддя боротьби проти ідіотизму царської системи в Росії. Сміх Гоголя став „пояснити“ дійсність, а не сприяти доброму харчотравленню ситих і тупоумних ханжів царської Росії.

Ніде, ні одним негативним словом не обмовився Куліш, говорячи про „Мертвые души“, „Невский проспект“, „Шинель“, „Ревизор“. Перед автором цих творів Куліш щиро преклоняється, відзначає його, як геніального художника-реаліста, учителя життя.

В Кулішовому протиставленні творів Гоголя з українською тематикою творам „Мертвые души“, „Шинель“, „Невский проспект“ тощо—лежить ключ ідейного задуму статті „Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории“. Куліш настирливо обстоює реалістичну, пізнавальну, повчальну літературу; обстоює ті твори, що пояснюють життя і зокрема українське життя; обстоює вірне і правдиве зображення українського народу.

Куліш гостро засуджує ефективно-потішальну чи розважальну літературу, літературу „сміховинну“, особливо ту літературу, яка викривлено показує українського селянина, український побут, історію України. У пропагуванні своїх думок Куліш не завжди був на принциповій височині своїх прагнень, впадав в крайність, в протирічивість. Проте, вся ця боротьба Куліша, не проти Гоголя, а проти деяких його творів, як і проти деяких творів Котляревського, Гулака, Данілевського, Гребінки та ін., мала на той час цілком прогресивний характер.

Куліш відзначає велику заслугу ранніх творів Гоголя, говорячи, що Гоголь „дал новое, сильное побуждение к ее объяснению“, себто, дав сильний поштовх до пояснення життя українського народу, але не пояснив життя України. З'явився Шевченко,—каже Куліш,—і своїми віршами з усіх боків пояснив життя українського народу. Проте, вплив Гоголя, і особливо ранніх його творів, був величезний. Чимало читачів суб'єктивно і навіть об'єктивно для вивчення України звертались більше до Гоголя ніж до Шевченка; а між тим Гоголь „не знавший простонародной Украины

и изображавший ее как барин, видевший в мужике одно смешное",¹⁾ давав дійсно викривлене уявлення про Україну. Куліш не без певної гіперболізації пише, що Гоголь не розумів „украинского простолюдина, этого единственного родного, кровного чада поэтической истории Украины. Поэтому, кто бы захотел по Гоголю изучать Украину со стороны этнографической, тот, вместо приобретения от него новых понятий о великой области жизни человеческой, рискует нажать ошибочный взгляд на самую характеристическую, если не самую лучшую часть русского мира, как это и действительно случилось со многими. Мне попадались очень умные люди, которые слышать не хотят об иной Украине, кроме гоголевской, тогда как гоголевская Украина в натуре не существует".²⁾

Народні легенди гоголевських „Вечеров“ та „Миргорода“ так сильно змодернізовані геніальною фантазією, що від них джерел майже нічого не лишається. Помилка Куліша, що він з певним акцентуванням в повістях Гоголя шукав етнографічної точності, вимагав етнографічного реалізму чи навіть натуралізму. В українських повістях Гоголя лежала дійсність, яка перероблена творчою фантазією, яку цілком заперечував Куліш.³⁾ Але не лише це обурює Куліша з його етнографо-критичним поглядом. „Украинский простолюдин“ єдине рідне, кровне чадо поетичної історії України мусить звучати в літературі не як смішний, потішальний, ледацюга, п'яниця, розпутник. Україна і українське селянство мусить бути показане всебічно, реально, а не карикатурно урочисто-празниково, а значить і невірно. Куліш цілком резонно обурюється, що український народ не смішний, а серйозний та розумний, і погляд на нього, прищеплений геніальними творами раннього Гоголя, до певної міри, шкідливий.

Ранні твори Гоголя, до певної міри, об'єктивно сприя-

¹⁾ „Основа“, 1861, май, стор. 31.

²⁾ „Основа“, 1861, сентябрь, стор. 65.

³⁾ Овсяніко-Куліковський писав про Гоголя: „Серые тона жизни удалены, из нее взято только всё яркое, колоритное; показан праздник жизни. Жизнь наряжена в костюм легенды, и легенда сливается с жизнью. И все озарено волшебным светом—это как бы феерия при бенгальском освещении; везде поэзия, одни поэтические образы; изумительна поэзия, великое мастерство. Но слишком уже много поэзии—она утомляет: в ней поэт не проявляет должной экономии и в ней нет еще настоящей глубины изображения“.

ли невірному уявленню про Україну. Це і з'явилося основною причиною появи статті Куліша про Гоголя, як і раніше появи статтів, де Куліш з цих же засад розвінчував потішальну літературу Котляревського та інших.

„В оборону Гоголя від „нападів“ Куліша виступив М. Максимович, що в своїй довгій статті: „Оборона українських повестей Гоголя“¹⁾ зупинявся на дрібницях, доводив помилковість етнографічної критики Куліша. При чому дійшов до того, що, незрозумівши абсолютно задуму Куліша, обвинувачував його в тенденційності і в незнанні української етнографії. Полеміка між Максимовичем і Кулішем закінчилась запеклим ворогуванням колишніх друзів. Куліш, що взагалі не залишав в покої Максимовича й після його смерті, ще при його житті, в 1861 році написав байку „Гоголь і ворона“, де Максимовича вивів в образі ворони, а себе в образі дрібного дощика.

Ой вороно-жалібнице!
Чого марно кричеш?
Я купаюсь—очищаюсь,
А ти з дуру плачеш.
Нащо мені на Славути
Твоя остоорога?
Сушилась би собі мовчки,
Ротата небога!
Нащо мені од дощика
Твоя оборона?
Сиділа б ти собі мовчки,
Химерня вороно! ²⁾

Максимович не залишився в боргу і відповів Кулішеві на його байку своєю байкою, але чомусь не видрукував; очевидно з тих міркувань, що вона досить примітивно написана.

Брехня, що Гоголя в тебе
Із хмар дрібний дощик мие;
На біле пір'ячко його
Ти з хати ллеш тільки помії.
Отим і треба нам його
Дніпровою водою змити
І од твоїх нечистих рук
Його оборонити.³⁾

¹⁾ „День“, 1861, № 3, 2, 7, 9, 11. Передруковано: „Литературный вестник“, 1902, т. III кн. 1; див. також: Максимович, М. А. Собран. счч. К., 1876, т. 1, стор. 515—531.

²⁾ „Основа“, 1861, октябрь, стор. 114—116. —

³⁾ „Киевлянин“, 1881, № 272, II/XII, стор. 2, в статті Железняка „Киевская старина и новина“.

Полеміка між Кулішем та Максимовичем знайшла відгук в журналі Достоевського „Время“¹⁾, в працях Пипіна²⁾, в висловлюваннях Аксакова та ін. літературних діячів того часу. Майже всі вони зазначали, що в присудах Куліша звучить „крайняя идеализация малороссийского народа, в sentimentalном роде, натянутая до потери всякого чувства действительности“.

Полеміка між Кулішем та Максимовичем стала відома і старенькій Марії Гоголь, перед якою довелось Кулішеві давати пояснення з приводу його статтів про Гоголя.

„Вам из Москвы дали такую точку зрения, что мои суждения показались Вам хулою на вашего сына, тогда, как я выразил к нему глубокое уважение и желал показать как он, начав писать нетвердою рукою и свойственными починающему писателю недостатками, мало-помалу освободился от этих недостатков. Я поставил его, как образец для всех начинающих, неопытных писателей, а ошибки его приписывал недостаточному изучению народа украинского и истории Украины потому, что в его время и все вообще мало занимались этнографиею, а история Украины и теперь едва-едва начинает выясняться, благодаря трудам Костомарова“.

Куліш наводить в листі до М. І. Гоголь уривок із своєї статті, де говориться про двох Гоголів: автора „Вечеров“ і автора „Мертвых душ“.

„Тут—продовжує Куліш,—нет места ни лести, ни унижению. Автор украинских повестей, как автор, есть достояние всякой свободной, испытующей мысли, есть предмет общего суда всего мира. Почему же Кулиш должен о нем молчать, если Кулиш яснее других видит его недостатки и его достоинства?“.

І далі Куліш досить вмотивовано і послідовно доводить, що Гоголь великий реаліст-художник, зрілий художник в повістях із життя чиновників і початківців—в українських повістях.

„Как же могли вы, почтеннейший друг, так легко поддаться вредному для меня мнению? Ведь это из Моск-

¹⁾ „Время“,—журнал литературы и политики, издаваемый редакцией М. Достоевского. СПб., 1862. т. VII, январь, стор. 99—108.

²⁾ Пипин. История русской этнографии. т. III, стор. 210.

вы долетело до вас эхо или зависти, или оскорбленного самолюбия".¹⁾

Таким чином і перед матір'ю Гоголя, Куліш захищає свою позицію щодо автора „Мертвих душ“ і до автора „Вечорів“. Куліш глибоко поважає і шанує Гоголя—автора „Мертвих душ“ і одноразово з цим вважає його за початківця, необізнаного з етнографією і історією України в „Вечерах на хуторі близ Диканьки“.

Х.

В кінці 1861 року виходить книжка Н. Герсєванова „Гоголь перед судом обличительной литературы“.²⁾ В цій книжці махровий реакціонер, публіцист Герсєванов пише, що Гоголь був „вищий, лакей, ненависник русской женщины, клеветник ее, клеветник России“. Чорносотенець Герсєванов на 170 сторінках виливає на Гоголя весь бруд, який тільки міг прийти йому в голову.

Куліш страшенно обурився проти цього пасквіля на Гоголя і написав убійчо гостру рецензію. „Мы думали, — пише Куліш, — что со смертью Булгарина перевелись люди, угождающие вкусу и понятиям ни на что не годного отребья русского общества; но, видно, лживость и предательство гораздо долговечнее, чем обыкновенно воображают“.³⁾

Особливо обурило Куліша твердження, що Гоголь „клеветник России“, „клеветник русской женщины“. Куліш вважає, що „недобросовестнее этой книги мы еще ничего не читали“. Безглузда книжка Герсєванова, на думку Куліша, це плід розбещеного, розгнузданого розуму і почуття. Книжку Герсєванова тяжко критикувати, а треба лише протестувати проти наклепницьких тенденційних підтасувань фактів і абсолютно невірних тверджень. З Герсєвановим сперечатись не можна, бо нема жодного спірного пункту, а вся книжка від початку до кінця — це суцільна, неймовірна брехня.

„Мы далеки от того, — пише Куліш, — чтобы не признавать в характере Гоголя никаких грехов, а в его сочинениях — важных недостатков... Но забрасывать его грязью по-герсєвановски никто из нас не имеет права“.

¹⁾ „Литературный вестник“, 1902, т. III, кн. 1, стор. 69—72.

²⁾ Герсєванов. Н. Гоголь перед судом обличительной литературы. Одесса, 1861, стор. 171.

³⁾ „Основа“, 1862, январь, стор. 52—56.

На книжку Герсєванова відгукнулось чимало газет та журналів,¹⁾ але такої пристрасної, повної гніву, протесту і ненависті до автора памфлету, як рецензія Куліша, тяжко знайти:

„Книжка (Герсєванова—Ів. Р.) изумляєт каждого, кто не лишен здравого смысла и человеческих понятий о нравственности“—пише Куліш.²⁾

Книжка Герсєванова—це не патологічний виступ, як думав Одоєвський³⁾, а вияв боротьби реакціонера-публіциста проти здорової прогресивної течії, що просочувалася в життя і літературу. Куліш, викриваючи облуду „критику“ Герсєванова, стоїть на боці кращих оборонців Гоголя від нападів реакціонерів різних кольорів.

В цей плідний і найбільше прогресивний період свого життя Куліш написав поему „Великі проводи“ і присвятив її Марії Іванівні Гоголь—„Благій матері славного сина“.⁴⁾ В поемі Куліш бічно, але дуже тепло, з великою пошаною, відгукується про Гоголя.

Останній період літературно-публіцистичної діяльності Куліша (1863—1897) позначається тим, що наш письменник і критик робить великий крен в бік реакції, різко міняє свої переконання, засуджує Шевченка, бере під захист російських царів, розвінчує те, чому раніше поклонявся. Протиріччя в поглядах Куліша в цей період доходять до найвищого положення. Куліш преклоняється перед Герценом та його „Колоколом“, пишучи: „Московський емігрант п. Герцен почав дзвонити в свого „Дзвона“ (Колокола) за царя Миколая. Любо тоді було слухати добрим людям у Московщині цей скликанчик до мислі вольної“.⁵⁾ Відзначає Куліш, що ренегатство Каткова і катковців заглушило вільний голос Герцена, що згодом „одв'язав віршовку“ від свого дзвону. „Честь і слава тобі,—далі пише Куліш,—щиро-сердечний чоловіче! Бо ти робив еси благе діло твоє, поки вбачав у тому користь рідному краю твоєму. Не занапас-

1) „С. П. Б. Ведомости“, 1862, № 19; „Московские ведомости“, 1862 № 2.

2) „Основа“, 1862, январь, стор. 52.

3) Гоголь, Н. В. Материалы и исследования под ред. В. В. Гиппиус т. I, стор. 226.

4) „Основа“, 1862, январь, стор. 53.

5) Опанас Прач (Куліш) „Герценів „Дзвін“. „Правда“, 1869 (Львів), № 2—3, стор. 22—24.

тив же ти свого часу даремне, бо ні єдине зерно правди не погиба на світі. Погибає тільки сама брехня та омана. Коли ще єсть у Московщині іскра вольності святої, то не мало ти прислужився до того, щоб вона не гасла в попелі“.

Це не завадило Кулішеві відзначити, що ніби Герцен був більше ненависником урядових осіб, ніж апостолом здорового розуму: „... не похваляєм,—пише тут же Куліш,—тільки того в п. Герцені, що він, виявляючи факти, винуватив за все і про все короновані глави і високі державні власті“.

Куліш в цьому періоді дуже багато віддав уваги роботі серед інтелігенції Західньої України і мав на молодь, як зазначає Іван Франко, дуже великий вплив. „Ми маємо, що в 60-х роках народній рух серед нашої тодішньої молоді був породжений віщим словом Шевченка, сильним і особистим впливом Куліша“.¹⁾

Поруч з публіцистичною роботою Куліш працює над перекладами західньо-європейських письменників; перекладає навіть Біблію. Гоголеві уділяє в цей час порівнюючи не багато уваги. В листі до Шенрока Куліш признається, що Гоголь уже йому надокучив. Куліш згадує Гоголя лише в листуванні з різними особами. Так, наприклад, в листі до О. Барвінського (1869 р.) Куліш забороняє передруковувати його байку „Гоголь і ворона“, бо вона не має актуального значення, написана принагідно і вимагає великих коментаріїв.²⁾

На запитання Барвінського про українського письменника Макаровського, Куліш відповідає: „... а про Макаровського прочитайте в критиці на „Сорочинську ярмарку“ Гоголя“.³⁾

В листі до того ж Барвінського (1874 р.) Куліш, даючи характеристику Данилевському, пише: „Про Данилевського знайте, що це великий проноза... Уже коли Гоголь і Костомаров не тямили України, зато Данилевський! Курка, що кудкудахкає на хуторі більш би сказала правди про Україну, коли б була письменна“.⁴⁾

Ще в деяких листах до інших своїх знайомих можна

1) Франко, Ів. З останніх десятиліть ХІХ ст. „Л.Н.В.“, 1901, кн. VII, стор. 4.

2) Барвінський, О. Спомини з мого життя. Львів, 1912, стор. 195.

3) Там же, стор. 197.

4) Там же, стор. 249—250.

вичитати приблизно такі ж принагідні висловлювання про Гоголя. З усього цього матеріалу видно, що Куліш ніби не змінив свого давнього погляду на Гоголя. Куліш, як і раніше, любить і високо розцінює Гоголя, але при першій же нагоді вважає за обов'язок відзначити, що автор „Вечеров на хуторе близ Диканьки“ українського побуту і історії України не знав.

В цей же період свого життя Куліш написав вірш „Перед Гоголевим честенем“, в якому вшановує пам'ять земляка із великою пошаною пише:

Земляче Гоголю! Що ж над тобою склалося?
Хто чесно привітав твій честень мармуровий
Там, де твоя тиха колиска колихалась,
Де відбував еси твій іскус науковий
І світозарная зоря твоя займалась?
Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
Ті, що не встиг еси пером живописати:
Пани, попи, жида, педанти довговуші,
Та й заходилися гуртом тебе вітати,
Мов прелсідателя казенної палати.
Тарасе брате! Де твоя тридцятострунна?
Нехай би земляка достойно привітала,
Нехай би голосно вона зарокотала,
Мов хвиля на морі кипить широкошумна,
Щоб осоромилась дрібнота слабоумна!)

ХІ. ВИСНОВОК

Гоголь і Куліш—патріоти своєї батьківщини мають чимало спільного між собою як в характерах, так і в поглядах. Навіть в системі виховання цих двох письменників є щось спільне. Кулішеві, як і Гоголю, ще з дитинства прищеплювали думку, що з нього вийде незвичайна людина. Куліш, ще будучи хлопцем, і сам зник до цієї думки, вірив в свою якусь надзвичайну місію. Може це й з'являється причиною того, що Куліш був людиною надзвичайно самолюбною. Сучасники Куліша майже в один голос відзначають цю характерну рису вдачі нашого письменника.²⁾ Дехто кпив з Куліша, що він не вмер, а його пуха задавила. Сам Куліш говорив про себе, що він „гордовитий біс“ і „гарячий“.

¹⁾ Куліш, П. Сочинения и письма. К. 1909, вид. А. М. Кулиш, под ред. Каманина.

²⁾ Див. спогади М. Вовчка, Твори, т. IV, стор. 96. Див. також Сліпченко-Мордовець. За крашанку писанка П. О. Кулішеві. СПб, 1882, стор. 25.

До Куліша можна було б цілком застосувати вислів Чернишевського про Гоголя:

„Кто не способен понимать, что такое страстная натура, тот никогда не поймет Гоголя. Впрочем, для него это и не будет горем, потому что и творения Гоголя для такого человека—книга с семью печатями, а имя автора этой книги—пустой звук“.¹⁾

Куліш був навіть переобтяжений цією вдачею характеру: „Я ведь всему предаюсь страстно, если только войду в предмет, т.е. уверую“...²⁾—признавався Куліш. І дійсно, на творчості Куліша і особливо на його публіцистичних працях помітна велика пристрасність його вдачі, пристрасність в кращому розумінні цього слова.

Дуже влучно і вірно оцінив Куліша великий класик української літератури Іван Франко:

„Куліш все життя шукав нових шляхів, горів пристрасно сказати якесь велике слово... Читання були трагедією його життя, але вносили фермент в літературне життя України; в критичних творах Куліша, поруч з несправедливими однобічними міркуваннями, порушувались вірні і глибокі думки, що не падали даремно на український ґрунт“.³⁾

Життєвий шлях Куліша, як і Гоголя, надзвичайно складний, покручений, пронизаний колізією гострої протилежності між ідеалом та дійсністю. Вшуканнях ідеалу в житті, Куліш не завжди йшов вірними шляхами, збочував, впадав в крайності, але завжди вірив у майбутнє свого народу, для якого жив і працював. Не словесною декларацією, а щирою правдою здаються нам твердження Куліша про його служіння народові.

„Ми радісно стрівались з простими, чесними людьми, ми спочивали серцем у їх громаді, що носить в собі безпечні підвалини відродження, і більше і більше переконувались, що йому варто присвятити увесь наш час, усі наші труди“.⁴⁾

Куліш дійсно майже всю свою прогресивну діяльність спрямував на користь служінню народу.

¹⁾ Чернышевский, Н. Г. Полн. собр. соч. СПб., 1903, т. II, стор 337.

²⁾ Петров, В. Романи Куліша. К. 1930, стор. 194.

³⁾ Франко, Ів. Куліш, Див. Енциклопед. словарь Брокгауза, т. Ж стор. 309—310.

⁴⁾ „Основа“, 1862, март, стор. 43—44.

Цілком шкідливо недооцінювати значення Куліша в історії української літератури, як це робилося в часи советів, коли Куліш вважався „забороненим“ письменником, бо він кваліфікувався, як основоположник українського войовничого фашизму.

Кращий період літературної і публіцистичної діяльності Куліша без сумніву позначений ідейним впливом Шевченка, Чернишевського, Герцена—цих великих громадських діячів свого часу. Довготривала робота Куліша над Гоголем належить безперечно до цілком прогресивної літературної спадщини нашого письменника.

Куліш—перший біограф Гоголя

Куліш написав шість біографічних праць про Гоголя:

1. „Несколько черт для биографии Гоголя“;
2. „Выправка некоторых биографических известий о Гоголе“ 1853;
3. „Опыт биографии Н. В. Гоголя“. (1854);
4. „Записки о жизни Н. В. Гоголя“ (1856);
5. „Гоголь“—біографія (1859);
6. „Гоголь“—біографія (1881).

Центральне місце серед цих робіт посідає двох томна праця Куліша „Записки о жизни Н. В. Гоголя“, що увійшла крупним планом в гоголіану, як перша біографія великого письменника, і не втратила свого значення й на сьогодні. Куліш надзвичайно сумлінно зібрав колосальний матеріал і з великою любов'ю та повагою до письменника, як справжній учений, поставився до висвітлення найдрібніших фактів з життя Гоголя. Переглядаючи різні біографії Гоголя, можна з певністю твердити, що в основі їх лежить матеріал зібраний Кулішем. Тихонравов і Шенрок навіть деякі помилки Куліша (в датуванні окремих листів і подій) канонізували.

Заслуга Куліша, як першого біографа Гоголя, полягає також в тому, що він дав великий поштовх до дальшого студіювання життя і діяльності Гоголя.

Окремі моменти з життя Гоголя, лише поставлені Кулішем, знайшли своє широке і всебічне висвітлення в пізніших біографічних дослідженнях різних учених-літературознавців. Проте, українські зв'язки Гоголя, його симпатії до української народньої творчості, зокрема любов до на-

родньої пісні, як до історії народу,—і на сьогодні ще не знайшли свого достатнього і детального висвітлення більше, ніж у Куліша. Питання про ерудицію Гоголя, про його начитаність, про його сумлінну роботу як бібліотекаря в Ніжинському ліцеї, після Куліша поширив трохи лише в недавні часи В. Десницький.¹⁾

Зрозуміла річ, що в працях Куліша ми не знайдемо розгорненої думки про „пресловуту історію о вольнодумстве“ Ніжинського ліцею, про проф. Білоусова, що „позволял себе на лекціях преступные в политическом отношении выражения“, про Зінгера—другого викладача Гоголя, що „вообще часто заменял лекции рассуждениями политическими“, про вільнодумного викладача Ландражина, що „раздавал ученикам книги для чтения: сочинения Вольтера, Гельвеция, Монтескье, Локка, Филонконнери, Грекура и Пирона“.²⁾

Хоча в праці Куліша можна знайти, правда дуже стисло, і те, чого в пізніших біографіях майже зовсім не зазначено: зв'язок Гоголя з директором Ніжинського ліцею і. С. Орлаєм, вихованцем львівського університету, учнем відомого Фесслера.

В заслугу Куліша, як першого біографа Гоголя, треба поставити і те, що він (всупереч таким учителям, як Кульжинський, та тим, які доводили в своїх спогадах ніби Гоголь погано вчився), спираючись на документи, на свідчення деяких товаришів Гоголя, акцентував, що Гоголь багато виніс знання з Ніжинської гімназії вищих наук, що „Гоголь розвився в ней необыкновенно“.³⁾

Шенрок, Тихонравов та інші в даному випадку пішли не за Кулішем, а за Кульжинськими, Булгарініми і тенденційно підкреслювали, що Гоголь виніс із Ніжинського ліцею абсолютно мізерну освіту.

В недолік Кулішеві можна поставити те, що він не пропорціонально приділив уваги різним періодам життя Гоголя, віддавши більше симпатії першому періоду, і мало сказавши про останній період життя Гоголя. Проте, цей

¹⁾ Десницький, В. На литературные темы. Л., 1936, кн. II, стор. 344—365.

²⁾ Сребницький, И. А. Материалы для биографии Н. В. Гоголя из архива гимназии высших наук. „Сборник историко-филологического института кн. Безбородко“, изданном под ред. проф. Сперанского. Киев, 1902.

³⁾ „Записки о жизни Н. В. Гоголя“, СПб, т. I, стор. 20.

недолік можна легко помітити майже у всіх біографів Гоголя.

Як перша біографія Гоголя, робота Куліша безперечно грішить на неповноту, має ряд недоліків, але вони ні в якій мірі не знецінюють значення книжки в цілому. Навіть такі скрупульозні гоголезнавці як Котляревський, Кирпичников не могли не відзначити позитивного в роботі Куліша¹⁾ Глибоко зрозумів і високо розцінив працю Куліша по-справжньому лише Чернишевський, зауваживши, що на роботі Куліша про Гоголя лежить відбиток неспідробленої великої любові і пошани до геніального письменника. Характерно відзначити, що Куліш в „Записках о жизни Н. В. Гоголя“ подав не двох Гоголів, як про це писав і Белінський, а одного, і це цілком звучало в унісон з думками Чернишевського. Але творчий шлях Гоголя, щодо значення його, Куліш як і Чернишевський, розподіляв на певні періоди. Так, наприклад, деяким своїм молодим знайомим Куліш радив читати і вивчати Гоголя тільки до „Переписки с друзьями“.²⁾

Куліш, ідучи за Чернишевським, подав нам в „Записках о жизни Н. В. Гоголя“ образ благороднішої великої людини того часу. „О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь“—ніби повторив цю оцінку Шевченко після Куліша. Без сумніву, що „Записки о жизни Н. В. Гоголя“ і на сьогодні не втратили свого інтересу, принаймні для тих, хто цікавиться детальним вивченням життя Гоголя, хто глибоко цікавиться історією російської літератури.

Куліш—перший видавець епістолярії Гоголя

Куліш, як одя із перших видавців творів Гоголя і перший публікатор листів, посів велике місце в гоголіані. Кулішівське видання творчості Гоголя складається з шести томів, з яких два томи—це листи Гоголя до різних осіб.

Історія української і російської літератур майже не знає такого випадку, щоб зараз же після смерті письменника обнародувалась його епістолярна спадщина. Кулішівське видання творів Гоголя в цьому відношенні є щасливий

¹⁾ Кирпичников, А. И. Сомнения и противоречия в биографии Гоголя (комментарии к биографической статье) СПб, 1901, ч. II.

²⁾ Петров, В. Романи Куліша. К. 1930, стор. 201.

виняток, що дав чималий поштовх до дальшого вивчення життя великого реаліста.

Куліш, протягом всього свого життя вважав за свій обов'язок, публікувати новознайдені матеріали Гоголя.

В заслугу Куліша треба поставити, що він перший подав варіанти деяких творів Гоголя і цим самим познайомив читача з процесом творчості письменника.

Чимале значення Куліша, як видавця Гоголя, підсилюється ще й тим, що його видання в деякій частині є останнє видання, зване з автографами Гоголя. Як видно з листування Куліша, родина Трушковського десь розгубила значну частину рукописів Гоголя, чим викликала велике обурення Куліша. Таким чином Кулішівське видання творів Гоголя і на сьогодні набуває характеру до певної міри як видання, що стоїть найближче до першоджерел.

Куліш—критик-етнограф творчості Гоголя

Серед численних критичних зауважень, висловлювань, статтів Куліша про Гоголя слід виділити такі роботи:

- 1) „Несколько слов о Гоголе“ (1852);
- 2) Епілог до „Чорної Ради“ (1857);
- 3) Критичні зауваження до видання творів Гоголя (1857);
- 4) Окремі висловлювання в „Хаті“ (1860);
- 5) Статті в „Основі“ (1858—1861);
- 6) Рецензія на кн. Герсєванова „Гоголь перед судом обличительной литературы“ (1862).

Центральне місце серед цих робіт посідає стаття „Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории“ („Основа“). Провідною думкою Куліша у всіх його статтях про Гоголя є настирливе твердження, що Гоголь „является попеременно, то великим живописцем того, что он видел, то фальшивим рассказчиком о том, что ни как невозможно вообразить без предварительного изучения“.

Куліш надзвичайно високо цінить геніального Гоголя—автора „Портрета“, „Шинели“, „Мертвых душ“, вважаючи, що ці твори є шедеври російської реалістичної літератури. Вихований на літературній спадщині родоначальника російської літератури, Куліш інакше ставиться до романтичної творчості Гоголя. Куліш вважає, що і „Вечера на хуторе близ Диканьки“ написані пензлем великого художника, але

не можуть зрівнюватись з такими реалістичними полотнами, як „Мертвые души“.

Віддаючи велику заслугу ранньому Гоголеві, що своїми повістями з українського життя дав великий поштовх до загального зацікавлення Україною, Куліш, водночас з цим приходить до висновку, що заслуга раннього Гоголя в 60-х рр. переростає в свою протилежність. Українськими повістями, написаними частково під впливом німецьких романтиків і Вальтер-Скотта, Гоголь в основному, задовольнив смаки феодально-дворянського середовища миколаївської Росії. Українці тут веселі, безтурботні, смішні, потішальні. Такі українці прогресивних читачів 50—60-х рр. задовольнити ніяк не могли. Зрозуміла річ, що не могли ці гоголівські образи ніяк задовольнити Куліша, як великого оборонця реалістичної літератури. Куліш робить висновок, що ранні твори Гоголя не пояснюють життя, а навіть затьмають справжнє лице українського народу, показуючи його карикатурно, невірно, тенденційно. Провина цьому лежить не в Гоголеві, що невірно змалював побут українського селянина, а в тодішньому стані народознавства, української етнографії. В 50-х і 60-х роках українська етнографія сягнула далеко вперед, розвинулася реалістична література. З'явився великий реаліст Т. Г. Шевченко, що посправжньому і всебічно пояснив українське життя. Дивитися після цього на Україну через гоголівські окуляри було б абсолютно невірно і шкідливо. А між тим ранні твори Гоголя для певної частини читачів були єдиним і панівним джерелом пізнання України. На жаль, гоголівська Україна жила протягом всього XIX і навіть початку XX століття.¹⁾

Куліш ставить собі за мету „похитнути“ авторитет ранніх творів Гоголя, показати, що автор „Вечеров на хуторе близ Диканьки“ не знав українського побуту, не знав українського життя, та й не міг знати, а тому образи введені тут є не українці, а пасквілі на українців; карикатури, а не живі люди.

Куліш розгорнув широку боротьбу за реалістичне зображення українського народу в художній літературі, і в цій боротьбі був не завжди принциповим, іноді впадав в

¹⁾ Брюсов, В. признавался, що „на Украину мы все смотрели сквозь гоголевское стекло“. „Об искусстве“. М. 1899.

протириччя, подекуди просто „громив“ всіх, хто викривлено показував українця (Котляревського, Гулака-Артемовського, Гребінку, Нечуя-Левицького, Гоголя і ін.).

Одягнувшись в шати критика-етнографа, Куліш боронив українську тему в російській літературі; іноді великої ваги надавав дрібничкам, їх узагальнював і за ними не бачив важливого, головного. Так, Куліш абсолютно не зрозумів, чи не хотів зрозуміти, сцени «бійки» Тараса Бульби з сином, підніс цю сцену до найголовнішої хиби повісті і не побачив головного в повісті. В підході до «Тараса Бульби» Куліш показав себе досить не принциповим оборонцем реалістичної художньої правди. В критиці «Вечеров на хуторе близ Диканьки» теж є чимало протириччя, дрібного, навіть тенденційного. Куліш, як критик Гоголя, показав і свою силу і слабкість. Сила його в тому, що він боронив реалістичну українську тему, ідучи за Шевченком, боровся проти літератури «сміховини». Слабкість,—що Куліш, надаючи надмірно великого значення «критико-етнографічному» принципові в підході до художніх творів, іноді впадав в невірний тон і недооцінив великої сили оптимізму, розіллтого в «Вечерах на хуторе близ Диканьки».

Проте, не зважаючи на цілий ряд хиб, недоліків, невірних положень, навіть деяку етнографічну тенденційність в підході до ранніх творів Гоголя, всеж треба зазначити, що Куліш, в основному вірно, для свого часу, виборював принцип реалістичної літератури, принцип правдивого і вірного зображення українського народу.

Така оборона реалістичної тенденції в українській літературі є особливо прогресивна для того часу, коли зважити, що реакція не переставала душити українське слово, українську літературу. Реакційна критика того часу доводила, що українська мова «отмирающая» речь хохлацкого простонародья», що «всю нынешнюю искусственную малороссийскую поэзию считаем щажостью и прихотью и признаем, не понимаем: как можно людям с дарованием заниматься такими пустяками? Писать малороссийские стихи — не все ли равно, что учиться играть на варгане либо на балалайке?».

Такі «перли» можна вчитати не лише в журналі „Сын отечества“, але і в інших органах того часу. Реакційна

критика, розвиваючи свої антиукраїнські сентенції, посилялась частенько на Гоголя, що, мовляв, от українець, але не пише по-українськи і дуже вірно змалював «молороссов».

Куліш майже все своє життя невтомно боровся проти подібної „політики“, доводячи всіма засобами, що українська культура, всупереч всім ворогам українського народу, була, є і буде. Особливо обурювався Куліш з будьякого прояву великодержавного шовінізму, коли глушилися з українського народу та його мови. Досить переглянути „Освову“, щоб в цьому цілком переконатися.

В критичних статтях про Гоголя Куліш теж боронить реалістичний показ українського народу. Абсолютно невірне буде положення, що Куліш ніби знецінює творчість Гоголя, «нападає» на Гоголя. Це дилетанське твердження мусить бути відкинуте, як шкідливе. Куліш все своє життя безмежно любив Гоголя і боронив його від реакційних нападів критиків типу Герсеванова та Ко.

Куліш — критик Гоголя виступав і обстоював реалістичну, пізнавальну, повчальну літературу; обстоював ті твори, що пояснюють життя, з'являються школою життя; обстоював реалістично-вірне зображення України, обстоював художню правду про український нарід.

З М І С Т

I

стор.

Коротке резюме. Вступ. Народження української теми в російській літературі. Погляд на українське минуле, як на сховище потішальних анекдотів, сюжетів. Боротьба Куліша проти такого погляду	3
---	---

II

Боротьба за реалістичну тему в російській і українській літературах. Вплив М. Максимовича. Перше юнацьке захоплення творчістю Гоголя. Вплив Гоголя на ранні твори Куліша	4
--	---

III

М. Грабовський і П. Куліш. Погляди М. Грабовського на творчість Гоголя. „Выправки некоторых биографических известий о Гоголе"—перша стаття Куліша про Гоголя	7
--	---

IV

„Опыт биографии Н. В. Гоголя"—перша біографічна монографія. Відгуки преси про цю працю Куліша. Поява в світі „Записки о жизни Н. В. Гоголя". Основне спрямування праці Куліша. Етнографічні джерела українських повістей Гоголя. Преса про „Записок о жизни Н. В. Гоголя". Чернишевський про „Записки о жизни Н. В. Гоголя"	12
---	----

V

„Записки о Южной Руси"—Куліша, як етнографічна студія, що мала на меті протиставлення численній літературі з викривленою українською тематикою. Ствердження у Куліша критерія—принципу етнографічного реалізму. Перші критичні зауваження до „Тараса Бульби"	19
--	----

VI

- Куліш—видавець творів Гоголя. Примітки видавця. Критика окремих місць творів Гоголя з позицій етнографічного реалізму. Видання листування Гоголя і А. Іванова. Боротьба Куліша з реакційними нападами на творчість Гоголя. 26 стор.

VII

- Поява нової праці Куліша про Гоголя в збірнику „Лицей князя Безбородько“. Самовизнання Куліша, що він не біограф Гоголя, а лише збирач та систематизатор матеріалів про Гоголя. 34

VIII

- Погляди Белінського і Куліша на літературний процес. Розходження в поглядах Куліша і Белінського на твори Гоголя з українською тематикою. Праця Куліша в альм. „Хата“ і жур. „Основа“. Критика „сміховини ради сміховини“ в українській і російській літературах. 36

IX

- Куліш друкує серію статтів про Гоголя, як автора повістей з українського життя. З позицій „етнографічного реалізму“ розгорнений гострий осуд „Тараса Бульби“. Визначення етнографічних огріхів в „Ночь накануне „Ивана купала“, „Сорочинской ярмарке“, „Майской ночи“. Позитивна оцінка „Мертвих душ“ і „Ревізора“. Максимович гостро критикує критичні статті Куліша. Полеміка між Кулішем та Максимовичем. 43

X

- Виступ Куліша проти Герсеванова. Останній період життя Куліша і його висловлювання про творчість Гоголя. 65

XI

- Висновок. Куліш—перший біограф Гоголя. Куліш—перший видавець епістолярії Гоголя. Куліш—критик і етнограф Гоголя. 68

Видання власним
коштом